
С. ВІТИК.

Східня Галичина й східні кордони Польщі.

В лютім ц. р. зажадала Польща від держав Антанти остаточного вирішення справи своїх східніх кордонів. Прем'єр міністрів Сікорський і міністр закордонних справ Скршинський в своїх нотах до Антанти поставили рішуче домагання признання Польщі тих самих границь, які вона одержала на підставі рижського договору. Зажадали отже українских земель: Холму, Волині, Полісся, Підляшшя й східньої Галичини.

Польські міністри виступили з таким рішучим жаданням, бо уважали, що тепер для них найбільш слушний час, щоб дістати ті землі. Франція, яка загналась по вугілля для своїх капіталістів аж в Рур, потребує Польщі для держання в руках Німеччини й оборони Європи перед походом революції зі Сходу. Англія, занята справою Туреччини й Мосула, готова до всяких концесій, а в Італії прем'єром міністрів є Муссоліні, який відноситься з живими симпатіями до польських націоналістів і готов віддати Польщі українські землі за економічні концесії та оборону перед наступом Червоних Армій.

Як відомо, кордони Європи вирішує тепер побідоносна Антанта і для цих справ виконавчим органом назначила Раду Амбасадорів, засідаючих в Парижі.

Польський уряд докладав великих старань, щоби справа східніх кордонів мала для нього корисне вирішення. Таємними дорогами робили заходи у держав Антанти різні впливові особи і польські дипломати, а прем'єр міністрів Сікорський звернувся з особистим листом до Пуанкаре з жаданням підтримки домагань Польщі.

Справа східніх кордонів Польщі, а головнo справа східньої Галичини на міжнародній арені не була так легка, щоби Польща могла проковтнути її без труднощів. І своїм положенням між сходом і заходом Європи, й своїми природними багатствами є Східня Галичина дуже важним тереном, а її бувша державна приналежність дала державам Антанти привід до різних вирішень і нагоду до широких торгів.

Ще царська Росія зачала війну 1914 р. між иншим й за Східню Галичину, маючи на меті оперти свої границі о гори

Карпати. Тайні угоди між Англією, Францією і царською Росією признали Росії цілу Східню Галичину і частину Західньої аж по Карпати. Всім нам є ще в живій пам'яті, як саме на території Східньої Галичини відбувались найтяжчі бої, як пересувались туди боеві лінії, як в горах Карпатах цілими роками змагались з собою армії осередніх держав і армії царської Росії.

Війна скінчилась, а побідниками вийшли держави Антанти. Розбита Австрія мусила прийняти смертельний вирок Сен-Жерменського миру, а переможена Німеччина дістала свій присуд в страшнім для себе т. зв. Версальськім мирі. На сході упав давно царат і червоним промінням світив похід революції, повставали радянські республіки. Побідники налякались червоного марева і, як охоронний вал проти походу революції, створили польську державу, яка мала стояти на сторожі, як жандарм, не тільки проти революції, але також і проти Німеччини.

Але ж бо й між побідниками, Англією і Францією, які поділились сферою впливів, довго тривала суперечка, як великою має бути Польща. Англія довгий час усіх докладала трудів, щоби Польща, як васал Франції, не була занадто сильна, тож намагалась створити Польщу лише в її етнографічних межах. Франція натомість при допомозі Клемансо давала Польщі всяку мілітарну й матеріяльну поміч та докладала усіх зусиль, щоби зробити з неї як найбільш могутню державу.

Найбільшим старанням ново-повставшої Польщі було дістати під своє панування територію Сх. Галичини, однак справа ця не була так легка. Українське населення Сх. Галичини, яке по розпаді Австрії озброїлось і проголосило свою державну окремішність під назвою—Західня Українська Республіка, стояло дев'ять місяців, від 1 листопаду 1918 року до липня 1919 р., в боротьбі з польськими арміями. Доперва армія Галера, діставши зброю від Франції, своїм наступом на Сх. Галичину спричинилася до упадку Зах. Укр. Республіки. І аж тоді Найвища Рада Антанти рішенням з 25 червня 1919 р. дозволила польській армії тимчасово окупувати Сх. Галичину, зазначаючи, однак, що державне становище сеї території вирішить Антанта згідно «з волею населення».

Мировий договір, заключений 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен між побідною Антантою та Австрією, проголосив, що держави Антанти перейняли від Австрії формально всі права суверена над Сх. Галичиною.

На нараді 8 грудня 1919 р. в Парижі Найвища Рада Антанти, приступаючи до означення провізоричних (попередніх) границь Польщі від сходу, означила також границю між Польщею та Сх. Галичиною (т. зв. лінія Керсона) і ствердила, що Сх. Галичина лежить поза границями Польщі.

В часі походу Червоних армій на Польщу 11 липня 1920 року, в Спа наказала Антанта польському міністрові Грабському

згодитись на скликання мирової конференції до Лондону, на якій мала вирішитись також справа Сх. Галичини при співучасті її делегатів.

Договором, заключеним 1 серпня 1920 р. в Севрі поміж побідною Антантою та Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією, визначено границі між Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією та сх. Галичиною, як окремим державним організмом.

На інших засіданнях держави Антанти займались статутом для сх. Галичини, але Польща його не прийняла.

Навіть Ліга Націй постановою з 23 лютого 1921 р. констатувала окупаційне становище Польщі над сх. Галичиною, а на конференції в Генуї 1922 р. Лойд Джордж поставив справу вирішення приналежності Сх. Галичини на порядок денний, чому спротивилась рішуче Франція.

Очевидно, не з мотивів справедливости, але з економічного та політичного інтересу Сх. Галичина повних 5 літ була предметом торгу поміж тими двома побідними державами.

Не треба додавати, як непевно почувала себе Польща в справі анексії Сх. Галичини. Одержавши рижським договором ще Холм, Волинь, Полісся і Підляшшя, докладала Польща усіх дипломатичних зусиль, щоби всі ті українські землі одержати від держав Антанти, як сплату векселя за подавлення революції.

І що не вдалося їй так довгий час зробити, те досягнула Польща вирішенням Ради послів 14 березня 1923 р. Англія, Франція, Італія і Японія дали свою згоду на признание суверенности Польщі над тими українськими землями. В нагороду одержала Англія від Франції концесії в Мосулі, Італія також дістала концесії, а крім того корисний договір на експлоатацію нафтових теренів в Сх. Галичині. І так побідники, поділившись добичами, помирились в справі Сх. Галичини.

Як недавно Греція, так тепер Польща дістала в своє посідання великі чужі території; питання лише, чи для Польщі, подібно як для Греції, цей дар Антанти не буде мечем Дамокла. І то тим більше і скорше, що Польща, створена з метою погрози для Німеччини та оборони Європи перед революційним Сходом, загорілася великодержавними тенденціями, „як справжня“ імперіалістична держава.

Польща, одержавши від своїх протекторів суто-українські землі, дістала не аби-яку здобич. Територія, яку вона захопила, виносить в просторі 206.873 км. з населенням 13 548.000, з якого тільки 1.289.000 поляків. Ця нова територія так само велика, як етнографічна Польща, а своїми багатствами і своїм положенням творить з Польщі відразу велику державу.

Польща найбільше добивалась Сх. Галичини, якої посідання дає їй підвалини економічної і політичної сили на міжнародній арені. Не диво тому, що на засіданні варшавського союму перем'єр міністрів Сікорський заявив, що: «хто ставить в сумнів

приналежність Сх. Галичини до польської республіки, той ставить в сумнів принципів підстави міжнародного значіння Польщі».

Східня Галичина має 55.300 км. простору з населенням 5.450.000 (—74.4% українців, 12.3% євреїв, 12.1% поляків, 1.2% німців).

Економічно Польща через Сх. Галичину експлуатує величезні природні багатства, а саме:

Сх. Галичина має 3.500.000 гектарів орної, а 100.000 гектарів городної землі. Пересічна продукція в р. р. 1905—1914 була:

пшениці	4.661.000 метр. сотнарів
жита	4.627.000 » »
ячменю	2.583.000 » »
вівса	4.589.000 » »
картоплі	40.207.000 » »
струкових рослин .	1.090.000 » »
кукурузи	837.000 » »
гречки	532.000 » »
проса	164.000 » »

Додати треба, що в Сх. Галичині залишилися ще великі латифундії польських магнатів і графів.

В 1910 р. Сх. Галичина мала:

коней	681.000 штук
рогатої худоби	1.552.000 »
овець	306.000 »
кіз	10.000 »
свиней	1.318.000 »

Сх. Галичина продукувала:

соломи	42.860.000 метр. сотнарів
сіна	14.270.000 » »
конюшини	5.800.000 » »
буряків	4.190.000 » »
паші	1.434.000 » »

Перед війною Сх. Галичина збирала річно:

ріпаку	82.000 метр. сотнарів
маку	5.000 » »
апиту	1.500 » »
льняного насіння .	43.000 » »
пряди	66.000 » »
коноплян. насін. .	95.000 » »
» пряди	118.000 » »
хмелю	9.000 » »
цукр. буряків . . .	3.000 » »
тютюну	34.000 » »

Ліси Сх. Галичини виносять 1,450.128 гектарів; в Карпатах є праліси з припасами будівельного дерева. Перед війною продукувала Сх. Галичина 6.000.000 куб. метрів дерева,

З промислових виробів Сх. Галичина має будівельне каміння, цеглу, гончарство, вапну, бурий вугіль. Річна

продукція бурого вугілля виносила 500.000 метр. сотнарів, а торфовища обіймають понад 200.000 гектарів простору.

В Сх. Галичині є також великі багатства соли, здовж Карпат є сотні джерел соли, а найважливі розробки соли є в Дрогобичі, Стебнику, Ляцкім, Болехові, Долині, Калуші, Делятині, Лончині й Косові. Продукція соли виносила річно 1.000.000 сотнарів.

В Калушині добувається також каїніт, який має ще лише Нимеччина, а на Поділлю фосфорит.

Вже ті природні багатства надають Польщі сили, але коли зважити, що Польща загарбала в Сх. Галичині ще й 686.000 моргів нафтових теренів, то вона справді стає як першорядний фактор і конкурент на міжнародній арені, де за панування над світом борються великі нафтові трести.

Здовж цілих Карпат тягнуться нафтові смуги в виді підземних нафтових озер. Нафтові терени лежать на Лемківщині, в Горличчині, Ясельщині, Короснянщині, Саночині, в українській часті Березівського повіту, в Добромильщині, в повіті Ліськім, Угорськім, Старосамбірськім, Турчанськім, Стрийськім, Долинськім, Калушськім, Надвірнянськім, Килемийськім і Косівським. Найбільша продукція нафти є на Підкарпаттю в Бориславі, Тустановичах, Східниці і інших громадах Дрогобицького повіту.

В Сх. Галичині продукція нафти виносила 1913 р.—11.136.000 метр. сотнарів, а 1909 р.—20.770.000 м. сотн. Від 1908-1910 р. Галичина була на 3 місці серед нафтових країн цілого світу. Продукція нафти з Сх. Галичини грала в час війни велику роль, бо майже виключно галицькими нафтовими продуктами під час війни постачали Німці не тільки територію Австрії, Німеччини й Болгарії, але також окуповані території Бельгії, Сербії та давньої царської Росії. Завдяки галицькому бензинові осередні держави вели також воздушну й підводну війну.

Бувший австрійський міністр Гомон обчислював, що Сх. Галичина за часи війни продукувала річно 8.500.000 метр. сотн. нафти, а хоча з причини польсько-української війни, а опісля через недбалу польську господарку продукція нафти в Галичині підупала, то все ж таки Польща нафтою і її продуктами рятувала свої кепські фінанси, нафтою робила залежною від себе Австрію, Угорщину, Чехо-Словаччину, а почасти й Швайцарію. В Італії через галицьку нафту, бензин і парафін здобула Польща для себе в початках свого існування зброю, а в однім з договорів спонукала Італію, за часів прем'єра Нітті, відсилати до Польщі в замкнених вагонах полонених давньої Австрії, а між ними й українців проти їх волі і всупереч міжнароднім правам про воєнних бранців.

Послідним вирішенням Антанти з 14 березня 1923 р. Франція дістає майже монополію на галицьку нафту в Польщі, а певну кількість теренів одержує осібно договором Італія.

Додати треба, що Борислав, Трускавець, Дзвиняч, Старуна і Поляна продукують ще земний віск, який до 1907 р. добувано лише в Сх. Галичині, а доперва пізніше також в Румунії й Баку.

Зваживши, що тими багатствами і нафтою Польща набирає великого міжнародного значіння, зрозуміло стане, чому вона ставила на Сх. Галичину величезну ставку.

Але ж бо Сх. Галичина і своїм положенням грає світову роль. Залізничні шляхи Сх. Галичини зв'язують безпосередньо широкий Схід з Заходом. Увесь транзит, перевіз усіх товарів з Чехо-Словаччини, Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії і Італії на широкий Схід Радянської України і Східної Росії направляється через Сх. Галичину, так як в давній Австрії галицькі залізничні лінії були найбільш оживлені.

Польща, не маючи Сх. Галичини, втратила б не тільки міжнародне економічне значіння, але й політичне, і перша—ліпша навіть—сусідня держава, маючи перевіз товарів через Сх. Галичину, не журилась би існуванням Польщі. Без Сх. Галичини Польща була б стратегічно відділена від Румунії та в далекім віддаленні від Угорщини стала б вона державою смирною, малою, а без тих великодержавних мрій перестала б своїми військовими ватагами непокоїти усіх сусідів.

КІНЕЦЬ БУДЕ.

Від редакції. Автор статті гр. С. Вітик до останнього часу стояв на чолі того українського табору, який провадив і провадить боротьбу з нашим «Червоним Шляхом» будування нового суспільства. Гр. С. Вітик належить до тої генерації старих галицьких громадських діячів, які в 1919 році стали одним фронтом з наддніпрянцями проти пролетарської революції на Україні. Той факт, що гр. С. Вітика, який до останнього часу був членом Галицької Національної Ради, в свій час було обрано головою Трудового Конгресу в Києві, яскраво свідчить про те, яку роль відігравав гр. С. Вітик в протиреволуційному русі на Україні. Лише події останнього року, що привели до повного краху ілюзійних надій на Лігу Націй, внесли де-яке прояснення в голови галицького громадянства старої генерації. Але прояснення це й «орієнтація» на Радянську Україну, на «Червоний Шлях» нового суспільства буває різна. Одні приймають її, виходячи з глибокого й щирого переконання в тому, що єдиний шлях до визволення галицьких робітників і селян—це шлях пролетарської революції, тоді як «орієнтація» других подиктована лише тактичними міркуваннями, виходячи з факту існування Радянської України. У перших «орієнтація» на «Червоний Шлях» випливає з визнання помилковості своєї попередньої позиції, у других вона є лише тактичним кроком—замиренням на час. Редакція не береться судити про те, які міркування привели гр. С. Вітика до «Червоного Шляху», й дає місце його статті лише з огляду на актуальність порушеної в ній теми.

І. КУЛИК.

Економічні чинники французької інтервенції.

Мілітаризм з суто економічного погляду є для капіталу першорядний засіб задля реалізації надвартости, тоб-то полем для нагромадження її.
Роза Люксембург.

„Нагромадження капіталу“.

Французи вклали в українську промисловість найбільше капіталів від капіталістів будь-яких країн. До того ж ці вклади припадають до найранішого періоду розвитку української важкої індустрії — 1856-1887 років. Таким чином не буде помилки, коли запевняти, що прилив французьких капіталів безпосередньо спричинився до розвитку української великої промисловости. Крім того, французькі капітали вкладалися, головним чином, у кам'яновугільні, залізничні й залізооброблюючі підприємства. А тому найбільш капіталізовані й рентабельні галузі української промисловости були в руках французів. А звідси й зацікавленість французького капіталу в багатствах України й вплив на господарче життя—були майже безмежні. Частина Франції в порівнанні з усіма іншими закордонними капіталами, що були вкладені до гірничої, металооброблюючої промисловости старої Росії—складає 32,6%. Почнемо з металургійної промисловости. В старій Росії до неї було вкладено французами всього 139.184.3 тисяч карбованців. З цієї суми на самі лише південні округи (тоб-то Україну) припадає 111.896.8 тисяч карбованців, тоб-то більше $\frac{4}{5}$ всієї суми. До того ж ще французський капітал був у цій окрузі наймогутніший,—його вкладано переважно в підприємства з гамарнями. Таких підприємств, де французський капітал брав участь, на півдні було 10:

1. «Акц. Т-во Російський Гірничий металургійний Уніон».
2. «Акц. Т-во Криворіжських руд». Двоє цих товариств існували на підставі французьких статутів.
3. Акц. Т-во «Російський Провідан» у Маріуполі (на підставі бельгійських статутів.)

Розділ книжки І. Ю. Кулика, що її в скорому часі має видати ДВУ.

4. «Донецьке Т-во по виробництву заліза й литтю криці».
5. «Таганрогське металургійне Т-во».
6. «Російсько-Бельгійське Т-во».
7. «Південно-Російське Дніпрянське Т-во» (4, 5, 6 й 7—на підставі російських статутів; акції розміщені за кордоном й мали обіг за кордоном).
8. «Т-во Брянського рейкоштабарного, рудневого й механічного заводу».

9. «Донецьке Юр'ївське металургійне Т-во».

10. «Нікополь-Маріупольське гірниче металургійне Т-во».

Брали участь французькі облігаційні капітали в підприємствах Донецького Т-ва по виробу заліза й криці, Донецько-Юр'ївського Металургійного Т-ва й Т-ва Брянського рейкоштабарного, рудневого й механічного заводу¹⁾. На долю українських металургійних підприємств, де приймали участь французькі капітали, припадало 78,8% всієї виплавки чавуну на півдні й 52,6% виплаву чавуну старої Росії. Коли взяти на увагу, що в справі «Продамету» «керуючу роллю відігравали французькі капітали, як найбільші спільники», тоді буде зрозумілим задоволення Оля, що «вся політика металургійної промисловости керувалась французькими капіталами»²⁾. Далі йдуть французькі капітали, що брали участь в українській кам'яновугільній промисловості. З 21 підприємства, де було французьких капіталів 102.968.1 тисяча карбованців, 14 припадає на Донецький басейн з 81.855.6 т. карб. Чотири з цих підприємств вели свою справу на підставі французьких статутів. Здобич кам'яного вугілля в підприємствах, де брали участь французькі капітали, складає на 50,9 всієї здобичі Донбасу в 1915 році³⁾.

В «Продвуглі» рішаюче слово належало представникам французького капіталу. Що ж торкається залізорудних підприємств України, то їх було в руках французьких капіталістів двоє: 1. «Акційне Т-во Рудників Дубової Балки». 2. «Нове Т-во рудників Кривого Рогу».

Було також одно підприємство по здобичі марганцевої руди—«Анон. Гірниче промислове й комерційне Т-во».

Велику участь брали французькі капітали і в металооброблюючій промисловості на півдні («Акц. Т-во Франко-Російських заводів», «Акц. Т-во Миколаївських заводів і верфів», заводи Гартмана, Олександрівські заводи сільсько-господарчих машин, Миколаївські заводи й верфі, Брянські рейкоштабарні й інші). Не будемо зупинятись докладно на незначних сферах прикладення французьких капіталів на Україні—в текстильній промисловості («Т-во джутового виробництва в Одесі»), в мійських підприємствах (трамваї, телефони, електрика й газове освітлення й т. и.), в харчовім і смаковім виробництві (Тростянецький,

1) П. В. Оль «Иностранные капиталы в России» П. 1922, стор. 13.

2) Ціт з книги сторінка 14.

3) Ціт. з книги стор. 18–19.

київський і інші цукрові заводи), в шкіряних заводах («Т-во Південно-Російського шкіряного виробництва») й інших. Відзначимо лише найголовніший для нас мент, що з чужоземців лишень самі французькі капіталісти вклали такі величезні капітали—(5.000.0 міл. карбованц.) у Північно-Донецьку залізницю, а також у Чорноморську (3.000.0 міл. карб.). значну участь також брали французькі капітали й в Московсько-Київ-Вороніжських залізницях. Це відбулось на угоді Франції з Директорією УНР в 1919 році.

Таким чином, Франція, більше від інших імперіялістичних країн, зацікавлена, аби повернути економічну гегемонію над Україною, бо вона вклала найбільшу суму капіталів в українське народне господарство. Тому й військове втручання французьких імперіялістів у внутрішні справи України було найупертішим й затяжним.

Заслуговує уваги й той факт, що Франція поперед від усіх інших країн Антанти визнала самостійність України під пануванням Центральної Ради. Сталося це в той час, коли в Росії вже панувала Радянська влада, а на Україні відбувалось наближення активної боротьби між Радами й Центральною Радою. Вже в грудні 1917 року Центральна Рада одержує листа від Табу, керівника французького військового представництва в старій Росії, в якому яскраво виявляються прагнення Франції накласти свою лапу на українське багатство. В одному з перших листів (від 18 грудня 1917 року) ми знаходимо рядки:

«Я вважаю за свій обов'язок не чекати офіційного мандату, а прохати побачення з вами, аби не гаяти цінного часу й не опинитися перед несподіванкою, коли б надійшов час дії, а підготувати матеріали до майбутніх дискусій відносно фінансової й технічної допомоги, що спільники змогли б дати Україні, аби допомогти її величезній роботі організації й відродження»¹⁾. В такому ж дусі сформульовано й останні документи цієї доби, що з'ясовують відношення Франції до дрібнобуржуазного шовіністичного уряду України. Характерно, що англійські аналогічні документи сформульовано багато лагідніше. Тут не говориться ані про грошову, ані про технічну «допомогу», а виключно про «утворення доброго управління, про підтримку ладу й боротьби з Центральними Державами, ворогами демократії й людскости»²⁾. Це й зрозуміло, бо Англія менш від інших держав затратила капіталів на українську промисловість.

В добу німецької окупації України, французькі сили концентрувалися в Румунії. Після германської революції 1918 року Франція пильно стежить за історичними подіями, що розгортались

¹⁾ Цитуємо в перекладі з французького тексту й українського, наведених у книзі В. Винниченка «Відродження Нації» ч. 2, Київ—Відень, 1920 р. стор. 232—234. (курсів мій).

²⁾ З листів англійського посла Піктона Баге; «Відр. Нації». Винниченко стор. 242—243.

на Україні. З одного боку вона входить в неофіційні зносини з Директорією Української Народної Республіки (2-ге видання Центральної Ради), що розпочала повстання проти гетьманщини та проголосила самостійність України, а з другого— підтримувала уряд гетьмана Павла Скоропадського, що стояв фактично за «Єдиную Неделимую» монархичну Росію. Як видно з сути справи, Франція не зацікавлена в обов'язковій політичній незалежності України. Французи охочі були підтримувати кожний навіть протилежний ворожий табор, але, як реальні політики, вони обмежувалися тільки обіцянками, вичікуючи, на чиєму боці буде перемога—чи на боці гетьманщини, чи Директорії. Ідея «Єдиной Неделимой» природно була придатніша задля французських імперіялістів, тому й симпатії до гетьманщини були більші, аніж до Директорії. В. Винниченко з приводу цього збентежено констатує:

... «Ено почав закидати Директорію загрозливими телеграмами, вимагаючи від нас негайного припинення ворожих операцій проти гетьмана, бо в противному разі на нас будуть вислані французькі війська.

Нас це дивувало й обурювало. Бо ще організовуючи повстання, ми ввійшли в неофіційні зносини з представниками Антантив Румунії; вони гаряче нас підтримували в наших заходах і обіцяли навіть допомогу проти гетьманщини й німців»¹⁾.

В цю добу участь Франції в боротьбі між гетьманом і Петлюрою дали загрози і обіцянок не йде. Франція вважає за найкраще самостійну політику й захоплює своїми військами (вкупі з своїми наймитами греками, поляками й румунами) побережжя Чорного моря—Одесу, Миколаїв, Крим²⁾. Французи навіть з бійкою вибивають з цієї округи війська Директорії, але не для того, аби передати в ній владу гетьману,—вони окупувають побережжя й встановлюють там свою військову диктатуру. Тільки після того як гетьман був остаточно розбитий, Франція погоджується скласти угоду з Директорією на ганебних для останньої умовах. Дійсний текст цієї угоди до сих пір не був оголошений. Зміст його в загальних рисах приблизно такий:

1. «Франція одержує концесію на 50 років на всі українські залізниці.

2. Україна бере на себе обов'язок виплатити Франції, що належать їй борги старого царського й тимчасового уряду.

3. Виплата відсотків гарантується тією частиною прибутків з залізниць, що належать українському урядові.

4. Директорія мусить за рік організувати трьохсоттисячну армію.

1) В. Винниченко «Відродження Нації» Ч. III стор. 152.

2) У Грудні 1918 року.

5. Вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України на протязі п'яти років з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом французького уряду»¹⁾).

Такі ж приблизно пакти угоди зазначає й В. Виниченко в цитованій його нами книзі (Ч. III, розділ X). Тут звертає на себе увагу пакт про залізницю, що на будову їх французькі капітали витратили великі кошти (дивися цитату П. В. Оля на 2 стор. оцієї статті). Що ж торкається лівобережжя, осередку гірничої й залізничної промисловости, то цю округу французи намірялися забезпечити за собою шляхом підтримки російських контр-революційних банд, що там оперували.

«Коли німецьке військо примушене було лишити Донецький водозбір, останній зробився об'єктом для захоплення з боку держав згоди»²⁾).

...Денікін і Врангель з'явилися... зброєю намірів англо-французького імперіалізму в відношенні що до України»³⁾).

1) Беремо ці пакти з ноти т. Раковського, що була адресована Пішону 26 лютого 1919 року; нота ця оголошена в «Красной Книге» Ком. Закордонних справ УСРР. Ч. I («В защиту Советской Украины») Харків, 1921 р. стор. 15. В другій ноті ми знаходимо таку оцінку французької політики на Україні: «англійські й французькі капіталісти, що прибули до Одеси, вже скупили більшість акцій Олександрівського, Корюківського й Мезенівського цукрових товариств. Вони скуповують акції й інших т-в. Але це ніщо в порівнянні з тими вчинками, що зробив Петлюра, аби одержати військову допомогу від Франції проти українських робітників та селян, що повстали. Ці умови вже відомі нам, але поскільки з ними Директорія таїться від вас, ми примушені повідомити їх вам.

Перша умова: Франція одержує концесію на 50 рок. на всі українські залізниці. Тоб-то на протязі півстоліття залізниця України, а вкупі з ними півмільйона залізничних службовців та робітників підпадають під владу французького капіталу. Володіючи залізницями, Франція зробиться повновладним господарем всього економічного й політичного життя України. Франція буде рішати, який тариф мусять платити українці за провіз по залізниці. Вона буде рішати, де належить відкрити, або зупинити завод. Вона буде призначати, куди вивозить український хліб.

Друга умова полягає в тому, що Україна бере на себе зобов'язання виплатити борги царського й тимчасового буржуазного уряду Керенського.

Третя умова: за певність виплати відсотків Україна мусить дати Франції гарантії.

Четверта умова: Директорія мусить за рік організувати 300.000 армію. Ця умова свідчить не тільки про намір Франції втягти Директорію в війну з Росією, але ще й бажання проливати кров українських робітників та селян на війні з Німеччиною, або з другими країнами, з якими Франція буде ворогувати.

П'ята умова: вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України протягом 5 років, з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом представників французького уряду. Остання ця умова остаточно берегає Україну в французську колонію.

(«Крас. книга», стор. 17)

2). М. Павлович, «Украина, как объект международной контр-революции», стор. 9.

3). Там же, сторінка 6.

Взагалі, російській контр-революції на Україні Антанта й Франція зокрема були прихильніші давати реальну підтримку, аніж національно-українській. Наскільки мало були зацікавлені французи в існуванні самостійної України, можна було бачити по тому наказу, що був виданий генералом д'Ансельмом після того, як була складена угода між Францією й петлюрівською Україною, 7-го лютого 1919 року. Наводимо цей цікавий документ цілком:

«Загальний наказ Ч. 28.

Генерал д'Ансельм одержав від 15 січня 1919 року командування арміями південної Росії, а також військовими одиницями чужоземних націй.

Франція й спільники не забули зусиль, що зробила Росія на початку війни й тепер вони прийшли до Росії, аби дати надійним елементам і патріотам можливість видбудувати в країні лад, що давно вже знищений страхіттями горожанської війни»¹⁾.

Франція коли й робила допомогу петлюрівщині, то вона дбала лишень про повернення капіталів, що були вкладені в українську промисловість. Звичайно, що петлюрівський сепаратизм був їй не доречі. Тому й мають підставу петлюрівські скарги на «двозначну політику Антанти» й на те, що «Європа не тільки нам (тоб-то петлюрівцям—І. К.) не допомагала й сама полохалась большевиків, але навіть останні наші збереження амуніції відібрала й лишила нас з голими руками»²⁾.

Останні скарги ген. Капустянського відносно обеззброєння й пограбовання румунами (зрозуміло, що з відома й дозвілу Антанти) петлюрівських загонів, що пересовувалися (також з відома Антанти) через румунські й польські землі. Вже цей факт доказує, що французи не давали змоги зайвому зміцненню українських шовіністичних угруповань. Їхня міць потрібна була французам лишень задля боротьби з Радянською владою, але не для самостійного існування України. Аналогічні скарги ми зустрічаємо в одного з директорських прем'єрів—У. С.-Д. І. Мазепи:

«Армія Денікіна, що добре озброєна при активній допомозі Антанти, захопила всю лівобережну Україну й вчинила напад на українську армію. Нічого не допомогли протести українського уряду до Антанти. Денікин мав від Антанти *carte blanche* відносно України»³⁾.

Після поразки, що була нанесена франко-антантамським військам Радянською владою в березні 1919 року, та в наслідок розкладу антантамських салдат, французи примушені були лишити Україну. Але вони продовжують активно боротися проти

¹⁾ В. Винниченко, цит. книг. ч. III, стор. 267-268. (Курсів мій).

²⁾ Ген. Капустянський «Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році». Львів 1921 р., стор. 23—24

³⁾ І. Мазепа, «Большевизм і окупація України», Львів—Київ 1922 р., стор. 76.

Радянської України, чинити їй шкоду, виявляючи при цьому на диво впертість.

«Французське командування перед тим, що лишити м. Одесу, захопило українські й російські військові плавниці й транспорт, навантажені харчами й іншим майном»¹⁾.

Французи й греки не раз обстрілюють береги Радянської України; особливою жорстокістю відзначився обстріл мирного населення м. Херсону 2 березня 1919 року²⁾.

Французська флота довгий час блокує радянське Чорноморське побережжя, час від часу обстрілює його, затоплює плавниці мирних рибалок³⁾ і т. и. На протязі всього 1919 року Антанта, і в першу чергу Франція, організовує на Україні контр-революційні шовіністичні банди, постачає денікинську авантюру, нацьковує проти Радянської України Польщу й Румунію. Така активна контр-революційна політика Франції в відношенні що до України продовжувалась аж до 1921 року. Рідко, щоб будь-яка то змова проти Радянської України, або бандитський виступ, хоч мало що визначний, обходились без участі в тій чи іншій мірі французських імперіалістів. Французський капітал найскаженіше захищає свої прибутки, бо їх він на Україні одержував більше, аніж капітали останніх імперіалістичних держав.

1) «Красная Книга» ч. 1 з ноти т. Раковського французькому міністрові закордонних справ, стор. 30.

2) Подобиці цього обстрілу—дивись ноту т. Раковського 2 квітня, «Красная Книга» ч. 1, стор. 28—30.

3) Дивись ноти від 21 квітня, 29 травня, 22 лютого 1919 року, «Красная Книга»; стор. 31, 37, 38—39.

ПРОФ. С. ОСТАПЕНКО.

Вічний революціонер.

(ДОНБАС).

I.

Донбас—це та ділянка українського господарства, де добувається земляний вугіль, залізна та марганова руда, де виробляється чавун, залізо, сталь та все, що з того всього майструється. Скорочено—Донбас то нова енергетична ділянка нашого господарства, ділянка, в якій полягає найбільша наша сила.

Саме близько коло порогів, по обох берегах Дніпра, багато верст на захід і на схід від порогів (це площа кількох повітів-округів Катеринославщини та Донщини), глибоко під поверхнею родючої землі лежать поклади земляного вугілля, залізної та марганової руди. Поклади ті зібрано за всі довгі мільйони літ попередньої історії нашої землі. З того менту, як люди-виробники навчилися користати для свого господарювання оті поклади (а сталося те по всьому світі недавно, а у нас то й зовсім недавно), увесь світ, ціле громадське господарювання змінилося на краще, стало иным, і поспіх господарювання став спірним та швидким.

Діставши донбасівський вугіль на поверхню землі, його вживають для різної господарської роботи, але перш за все та більше всього його обертають у теплову енергію, котра криється в ньому і котрої в такій безмежній кількості потрібно нам в повсякденній роботі та у повсякденному житті.

Ось вже кілька десятків років енергія Донбаса в різноманітних формах могутніми струмками розсходитьсь по господарському тілі та творить основи до успішного господарювання України, змінюючи далеко за пліт все старе, негодяще, закорініле, непотрібне.

З енергії Донбаса перш за все повстали оті українські залізниці, що заступили собою чумацькі та козацькі шляхи та „столбовые дороги“ московських царів, по котрих повзали та скрипіли волові вози, трохи скоріш бігали козацькі коні. То були негодящі засоби до транспорту, вони не могли вгнатися за розвитком господарства і через те їх заступили сучасні українські залізниці, які за один рік перевозять всякого господарського добра та людей більше, ніж всі чумацькі валки та

козацькі ватаги за всю попередню історію разом. Лишень на передодні війни залізниці України перевезли поверх п'яти мільярдів пудів господарського вантажу. І ту роботу українські залізниці справили і справляють за поміччю донбасівського вугілля. Отже, залізниці являються першим могутнім втіленням енергії та сили Донбасу,—з його вийшло їх тіло: 20.000 верст рейкового шляху, 200.000 вагонів 5.000 паровозів. Донбас же, що кожної хвили вливає в залізниці ту енергію, що надає їм життя—енергію руху: Донбас подає залізницям вугілля для палива, яке обертається в енергію руху. В 1913 році, напр. для тої ціли Донбас подав лишень українським залізницям 248 мільйонів пуд свого вугілля.

Отже, через тіло та повсякденну роботу українських залізниць донбасівська енергія щільно западає у всяку щілину сучасного українського господарювання: немає у нас зараз ні одної такої господарської роботи, певну частину котрої не складала б робота українських залізниць. Тому можемо сказати, що зараз кожна робота на Україні справляється за поміччю енергії Донбасу. Енергія Донбасу вже входить часткою в кожнісіньку роботу на Україні так само, як і українська пшениця та інша спожива-енергія з поля хліборобської ділянки.

Енергія Донбасу тонкими і широкими безперестаними струмками розбігається по всьому господарському тілі України, дає йому міць, силу, збиває його в одну могутню постать цілої великої машини, де найменша і найбільша частина залежить від всіх інших, де поспіх одної частки визначається й залежить від належного поспіху других. Енергія Донбасу збиває міцно до купи всіх виробників на Україні, становить поспіх господарювання кожного з них в залежність від поспіху роботи всіх других, збиває їх в одну працюючу пролетарську громаду, бо з тої ж донбасівської енергії повстає і постать пролетаря.

Донбасівська енергія не тільки лучить кожного виробника України в одну господарюючу громаду в границях України, але ж та сама енергія Донбасу лучить нас і з цілим сучасним світом і мостить шлях до нового світу.

II.

Ось поглянемо, якими ще шляхами, крім залізничного, транспортного струмка, стелється енергія Донбасу по господарському тілі України.

Найбільша сила донбасівського вугілля споживається тут же в самому Донбасі на вироб заліза та сталі, з котрих готується всяке виробниче приладдя та машини. До чого зараз не доторкнешся—скрізь є залізо, яке пристало просто чи посередньо: або готується з заліза та сталі, або готується за поміччю приладдя, струменту та машин, яких зроблено з заліза і сталі чи за поміччю заліза та сталі. Залізом та сталю перейнята тепер

кожна наша робота, кожен наш вироб-продукт, як би далеко всі вони не різнились поміж себе зовнішньою формою, складом, якістю та кінцевим призначенням чи вжитком. Отже, можемо сказати, що всякий сучасний вироб вбирає в себе якусь певну частку заліза та земляного вугілля. Між иншим, і всі наші сучасні хліборобські вироби в процесі виробництва вбирають в себе вже значну долю заліза та вугілля—донбасівської енергії; посередньо кожна українська пшенична паляниця в значній долі являється витвором донбасівської енергії—заліза, сталі та вугілля, хоча як на око так і на смак зовсім не нагадує їх, так само, як і донбасівський шахтар та донбасівський металіст на перший зір не нагадують українського хлібороба.

Заліза та сталі в тому стані та вигляді, в якому вони зустрічаються у сучасному виробничому та споживчому вжиткові, нігде на світі не має. Винайдено його лишень в т. з. залізній руді, тоб-то в різних сполученнях з иншими природничими елементами, або ще простіш—в сполученні з землею. Залізо з тієї землі-руди зараз витоплюється велетенським теплом, від котрого залізо ростоплюється на воду, витікає, знову заходжується і набирає властивостей чавуну. Тою самою силою знову із чавуну готується залізо та сталь, а з них вже все, що потрібується для вжитку людей. Виготовання заліза та сталі із землі-руди настільки складна річ, потрібує такої великої сили труда одно-разово та такої сили виробничого й наукового знання, що ніколи і ніякий окремих чоловік сам по собі чи з «родиною», як то він часом може зробити в хліборобській роботі, нічого вдіяти не може, тоб-то ніколи не може зробити заліза. Отже, залізо зараз готується лишень на металургійних заводах. Таких заводів в нашому Донбасі мається 18. За рік роботи вони можуть дати 250 мільйонів пудів чавуну, виготовати з нього стільки ж заліза та сталі й виробів, які з них готуються. Сучасний металургійний завод, як виробничий заклад, уявляє собою ціле велике місто: він складається з багатьох відділів-цехів, кожен з котрих сам по собі уявляє є цілу фабрику; обов'язково є відділ доменний або гутний, де з землі-руди витоплюють чавун; у кожному з инших відділів готуються самі найменші й самі найбільші залізні вироби, як кажуть,—від голки, цвяха, леміха, аж до корабля; частина відділів працює день і ніч без зупинки на протязі кількох років; самих машин-двигунів на такому заводі буває коло 100.000 HP (машинових кінних сил—умовна механічна міра); людської робочої сили така фабрика-завод потрібує десятки тисяч чоловік, що безпосередньо працюють в ній, та ще більше число робітників, що працюють на ту фабрику посередньо, готуючи для неї всякий матеріал-сировець, що вживається в роботі тієї фабрики; до такої фабрики кожен день підходить і відходить кілька десятків вантажних великих поїздів.

Отже, через залізо й сталь та через ті вироби, які з них готуються на наших металургійних фабриках, енергія Донбасу

ще щільніше ніж вугіль сама по собі западає у всі щілини нашого сучасного господарювання та життя. Енергія Донбасу в формі заліза збирається в нашому господарстві все в більшому та більшому розмірі і лишається в наших господарських послугах, так би мовити, вічно, бо енергія в формі залізних виробів не швидко тратиться з нашого ужитку,—залізний виріб ужиткується велике число літ. За поміччю заліза ми, як і увесь інший світ, настільки посунули наперед наше господарство, що коли б довелось позбутися заліза, ми неминуче і негайно повернули б знову до колишнього бідацького дикунського стану, коли чоловік-виробник гірким потом здобував якийсь мізерний тварячий спожиток.

Ось яка в загальних рисах сила енергії Донбасу, що стелеться по господарському полі України, переносить її на зверхок сучасного господарювання й ставить Україну в перші ряди господарюючої громади. Але не на тому кінець справи.

III.

Поруч з тим, як міняється енергетика господарювання, як міняється спосіб засвоєння й ужитку енергії, поруч з тим, як міняються способи продукції господарського добра та його розподілу поміж людьми, міняються й відношення поміж людьми, які безпосередньо і посередньо в'яжуться з господарюванням, міняються класові відношення, міняється форма та сила соціальної експлоатації, міняються форми класових змагань, класової боротьби і визволення, міняються люде й ціле їх життя. Або скорочено ось так: на основі змін виробничої господарської енергетики міняється й соціальна, громадська енергетика. І тут Донбас—велетенська постать в українській громаді.

Поглянемо на класу виробників. Перед тим, як виріс на Україні Донбас, класа виробників складалася майже виключно з т. з. «вільних хліборобів» та всякого гатунку ремесників. Загальними ознаками тої виробничої групи було: 1. Всі вони суть дрібні власники, хазяї, як кажуть. У сні і на-яву кожен з них стремить до власности. 2. Всі оті дрібні власники терпіли немилосердну експлоатацію, визиск з боку цілої капіталістичної системи, що оточувала їх господарювання. Ступінь цієї експлоатації по формулі Маркса ($\frac{m}{v} \cdot 100$) всіх дрібних власників взагалі, навіть при їх мізерній продукційності праці й при мізерному господарському достаткові, доходила тих же пересічних розмірів, що й у пролетарів, а ступінь експлоатації не замовника переходила всяку міру й уяву і лишала далеко по-за собою колишню панщину. Його, неможлиника-власника, тоб-то власника, що в змаганні за власність неминуче тратив свою власність, котра спадала нижче певного середнього рівня, що його оточував, скубли зі всіх боків, «як Сидорову козу»: з нього

тягнув пан-поміщик, сусіда-куркуль, крамар-грошовий, піп, уряд, взагалі тільки лінивому він не попадав під руки і тільки лінивий не виганяв з нього до останньої краплі поту. 3. Всі ті виробники не мали і не могли мати ані класової свідомости, а ні класової або професійно-виробничої організації. Всі вони ніяк не знали суті і сили сучасної капіталістичної експлоатації. Навіть буржуазної культури до них западало як на макове зерно. Звичайна грамота—ї та попадалась їм мізерними клептиками. Жили вони, індивідуалісти-власники, по-одинці, в межах невеликих сільських громад, працювали по-одинці, змагались по-одинці, а коли вже через міру допікало, гуртом палили сусіднього пана. Отже, разом все те мало своїм неминучим вислідом те, що пересічний рівень їх господарського достатку (певна форма зарплати), що діставався їм в кінці класового змагання, котре вони несвідомо провадили в повній темноті та неорганізованості, був найнижчий за всі.

Подібно до того, як Донбас орудує іншою виробничою енергетикою, аніж дрібні хлібороби та ремесники, справляє на інший лад господарську роботу,—і донбасовський виробник-пролетар, шахтар і металіст, не подібні до виробників, що склали господарську і соціальну основу на Україні до того часу, поки в складі українського господарства не було Донбасу. Загальні ознаки донбасівського пролетаря, подібно до всієї сім'ї пролетарів, можна позначити скорочено ось так: 1. Він ні в якій мірі не є і не може бути ані особистим власником, ані господарем, а ні хазяїном: поки живе капіталізм, він завше працює в чужому господарстві, в чужому виробничому закладу. Він працює разом і завше з кількома тисячами таких само виробників, як і він. Самий заклад, в котрому він працює, і робота, котру він там справляє, самі по собі і до кінця переконують його, що особистим приватним власником він ніколи бути не може,—про те йому не може й приснитися, а не то, щоб того він міг свідомо прагнути. Сама робота та громадські стосунки, без всякої книжної науки твердо вчать його про те, що його робота, поспіх його господарювання, його доля міцно і назавше скуті із долею всієї громади пролетарів. Він дошукується не власности особистої, а роботи в громадському закладі та своєї долі в тому добрі, котре творе громада виробників. Він—цілий громадський чоловік—то є його найважливіша властивість. 2. Що до визиску, експлоатації донбасівських пролетарів, то вона до кінця наявна і безпосередня—їх безпосередньо експлоатує цілий капіталізм через ту роботу, котру вони все життя справляють у фабричних закладах. Та експлоатація справляється на очах та очевидячки перед цілим світом. Перед донбасівським пролетарем немає нарізного господаря хазяїна-сусіда, що часом сам щось працює, або принаймні керує господарюванням, ні перед нім цілий світ капіталістів, котрих він безпосередньо, як хазяїв і ввічі не бачить, бо

на певному закладі їх заступає управитель-директор. Він знає то й кожен день з цілою громадою пролетарів змагається за свою долю і за побороення цілої капіталістичної системи експлуатації. 3. З господарських виробничих та класових основ пролетаріят неминуче організується у професійні спілки, що беруть початок на фабриці і тягнуться аж до цілого світу пролетарів для того, щоб відстоювати спільно свої кождоденні класові інтереси, одночасно з тим пролетаріят неминуче організується у класову політичну партію для політичного змагання й боротьби за владу і побороення цілої капіталістичної системи господарювання.

Переходимо тепер до характеристики Донбасу числами.

IV. В У Г І Л Ь.

Числова історія виробу донбасівського вугілля значиться (в мільйонах пудів) ось так:

в 1860 році	6	в 1900 році	672=370
» 1870 »	15	» 1910 »	1020=557
» 1880 »	86	» 1913 »	1544=843
» 1890 »	183=100	» 1914 »	1683=92

Ось розміри тої нової енергії, котрої не було знано до 1860 р. тоб-то до скасування панщини.

Розвиток продукції тої енергії від 1860 року аж до часу війни (1914 рік) збільшився у 28050 разів, а з 1890 до 1914, тоб-то за останні передвоєнні 24 роки, збільшився у 920 разів. Швидкість надзвичайна.

Отой швидкий темп розвитку продукції донбасівського вугілля сам красномовно говоре про слідуєчих дві речі: 1) значіння енергії донбасівського вугілля в господарюванні на Україні; 2) як буйно розвивалося українське господарство, ступаючи з форми натурального (нетоварового) в форму товарового, з поміщицько-хліборобського в капіталістично-фабричне, з індивідуалістичного в пролетарське, громадське.

Коли ту енергію, що криється в показаних мільйонах пудів донбасівського вугілля, перевести на поняття роботи, яку вона кождоденно справляла на полі українського й російського господарства, і далі ту роботу порівняти з роботою чоловіка, то, при всіх других належних умовах, те порівняння покаже, що енергія донбасівського вугілля що-річно прибавляла роботи, рівної до роботи кільканадцяти мільйонів чоловік, а коли взяти на увагу, що за поміччю донбасівського вугілля справлялась така робота, котрої ніяким числом людей самих по собі (без вугілля) взагалі справити не можна, то значіння донбасівського вугілля набирає такої ціни в нашому сучасному господарюванні, що його ні до чого не можна порівняти—так воно велике. При цінуванні донбасівського вугілля важно також знати, що найбільша маса енергії того вугілля, що його в системі господарювання вживано, не тратиться, а переходить

в такі форми енергії, в такі господарські речі та властивості, котрі акумулюються і довго, коли не вічно, хороняться і прислужуються в господарській роботі: більша частина тої велетенської гори земляного вугілля, що його з 1860 року видобано з шахт Донбасу, не взираючи на те, що її всю цілком спалено, в інших формах ще й сьогодні ужиткується в нашому господарстві і ще довго надалі ужиткуватися буде. Тому й сьогодні, коли здається, що Донбас ніби спить, його велетенську силу ми кожную хвилю відчуваємо в нашій роботі, в нашому господарстві, в нашому поспіхові до нового світу.

Донбасівська вугільна енергія розходилася по всьому велетенському терені б. російської імперії. Але головна маса тої енергії ужиткувалася, і при тому з господарської точки погляду найбільш доцільно, в межах самої наддніпрянської України.

Ось, наприклад, в 1913 році донбасівський вугіль розійшовся в таких розмірах (мільйони пудів і $\frac{0}{100}\%$):

на Україні	865	70,8 $\frac{0}{100}\%$
в Центральній Росії	148	12,0 $\frac{0}{100}\%$
» Чорноземній »	140	10,7 $\frac{0}{100}\%$
на Північному Кавказі . . .	30	2,0 $\frac{0}{100}\%$
» Поволжжю	30	2,0 $\frac{0}{100}\%$
» Поліссі	21	1,5 $\frac{0}{100}\%$
» Прибалтиці	17	1,0 $\frac{0}{100}\%$
» Уралі	2	

По ознаці споживачів, в межах всієї б. імперії, вугіль той розходився ось в такій пропорції:

залізницям	320	мл.	п.	27 $\frac{0}{100}\%$
металургійним фабрикам	266	»	»	22 $\frac{0}{100}\%$
цукроварням	62	»	»	5 $\frac{0}{100}\%$
метальовим фабрикам	42	»	»	4 $\frac{0}{100}\%$
пароплавам	45	»	»	4 $\frac{0}{100}\%$
всім іншим фабрикам	148	»	»	12 $\frac{0}{100}\%$
всім іншим споживачам	309	»	»	26 $\frac{0}{100}\%$

Ступінь дійсного корисного вжитку (коефіцієнт справжнього використання енергії) вугілля на різних сучасних закладах доходить різної сили. Так напр., на залізницях із споживаного вугілля на корисну роботу обертається лишень 6 $\frac{0}{100}\%$, а на металургійних заводах аж 70 $\frac{0}{100}\%$. Отже важно знати, на що або куди розходився донбасівський вугіль в межах самої України. Показане вище число (865 мл. п.) донбасівського вугілля на Україні в тому ж році розійшлося ось в такій пропорції:

металургійним фабрикам	55,5 $\frac{0}{100}\%$
залізницям	17,5 $\frac{0}{100}\%$
цукроварням	5,0 $\frac{0}{100}\%$
метальовим фабрикам	3,0 $\frac{0}{100}\%$
всім іншим фабрикам	8,0 $\frac{0}{100}\%$
пароплавам	1,5 $\frac{0}{100}\%$
всім іншим споживачам	9,5 $\frac{0}{100}\%$

Отже, на Україні вугіль спожито в найкращий, найбільш доцільний спосіб.

Енергія Донбасу в формі вугілля, наситивши в міру самий Донбас і всі виробничі заклади на Україні, розходилась далеко за межі України,—на яких 1500—2000 верст,—і там так само, як і на Україні, немилосердно палила старосвітський лад. На всьому просторі б. російської імперії не було більш актуального енергетичного джерела, ніж Донбас: по енергетичній силі з Донбасом не міг, як і надалі не зможе, стати поруч ані Урал, ані Кавказ, ані Домброва (польський донбас). Щоб уявити силу Донбасу в господарстві б. імперії, досить знати, що вся довга смуга залізниць, що криє цей колосальний терен і тягнеться через увесь Сибір аж до самого Владивостоку, повстала з енергії Донбасу і в значній долі нею ж напитується зараз.

Оцю донбасівську енергію, що криється у вугіллі, дістає нам з далеких глибин землі перший український пролетар-шахтар.

В 1913 році у вугільних шахтах Донбасу працювало 170000 шахтарів. Кожен шахтар за рік роботи пересічно виносив 9000 пудів вугілля. По тодішній риночній ціні (пересічно для всіх сортів донбасівського вугілля) це складало 1440 рублів, або, значить, 1440 пудів пшениці. Робітник-хлібороб в той саме час за рік своєї роботи (пересічно для цілої України) давав всякого господарського добра на 375 пудів пшениці.

Отже, з того слідує, що спірність роботи шахтаря була вже майже у 4 рази більша за спірність роботи хлібороба-виробника.

Відносно високою спірністю роботи українського шахтаря навично заглушено кріпацько-хліборобську Україну, заглушено до смерти колишнє дикунське життя і тою ж спірною роботою українського шахтаря революційним шляхом твориться вільний пролетарський світ на Україні.

А тепер ближе поглянемо на ті відношення, які склались поміж донбасівським шахтарем та капіталістом, що стояв супроти нього, тоб-то тим новим паном, що у класових стосунках силою своєї постаті заступив на цій ділянці господарювання українського поміщика.

І ті стосунки в такій же мірі виразні, як і донбасівська енергія, на котрій вони повстають.

Згадані попереду 9000 пудів вугілля, що стаються в кінці річної роботи донбасівського шахтаря, або ринкова ціна того вугілля (ринкова ціна на шахті в Донбасі) 1440 рублів чи еквівалентно 1440 пудів пшениці розсіплюались ось на такі частки:

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
1. шахтареві, як зарплата (v)	2261,0	361,8
2. матеріяли, що тратяться за вугільною роботою	843,7	135,0

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
3. амортизація капіталу та всі інші виробничі витрати	4309,7	689,4
4. додаткова вартість (<i>m</i>)	4690,3	750,6
	<u>9000</u>	<u>1440</u>

Отже, з поданих чисел (а числа ті має кожен добре запам'ятати) слідує, що

1. загальна вартість (ринкова ціна) вугілля складалася з ось таких двох часток: т. з. собівартості (4309,7) та додаткової вартості (4690,3). Коли загальна ціна вугілля 100, то собівартість в ній 48 і додаткова вартість 52.

2. В складі собівартості зарплата складає 50 (кругло) відсотків.

3. Як звісно, всю додаткову вартість (*m*) загібає капіталіст—вугільний король. Коли порівняти *m* до *v*, згідно формули К. Маркса, щоб знайти, який ступінь експлоатації, визиску, справлявся над шахтарем, то будемо мати:

$$\frac{m}{v}, \quad \frac{m \cdot 100}{v} = \frac{46903 \times 100}{22610} \text{ або, кругло, } 200\%$$

Для часу К. Маркса в англійських класово-виробничих стосунках той ступінь експлоатації пролетаріату досяг тільки 100%. Приблизно той самий ступінь експлоатації англійський шахтар терпів і в 1913 році. Отже, ступінь експлоатації українського шахтаря в порівнянні з англійським у двічі більший.

Ті ж числа обертаються і ось в такий обрахунок:

1) донбасівський пролетар-шахтар кожних два дні працював на капіталіста та на зріст загального господарського добра, за поміччю котрого становиться скрізь спірнішим господарювання, і один день на себе власно та на утримання сім'ї, що була за ним;

2) коли в Донбасі річно працювало 170000 шахтарів, то, значить, 50000 з них працювало на те, щоб утримати здатними до роботи всіх шахтарів, а 120000 на капіталістів та на підвищення господарського поспіху;

3) як господарський достаток в формі зарплати всіх 170000 шахтарів, що працювали цілий рік (що то за праця, показано далі), сягав 61.506.000 пудів пшениці, то господарський достаток в формі додаткової вартості, що цілком присвоювалась капіталістами, сягав 127.502.000 пудів пшениці;

4) скільки саме було отих капіталістів—королів донбасівського вугілля, що ділили поміж себе показану додаткову вартість, про те точних статистичних відомостей немає. Але справжніх великих капіталістів коло виробу донбасівського вугілля не могло плутатися більше, як 1000. Отже, прийнявши це число і припустивши, що на особистий річний прожиток кожного з них вистарчило б 6.000 пуд. пшениці (це занадто щедро—та нехай), а, значить, на всіх разом 6.000.000 пуд. пшениці,

маємо, що з річної додаткової вартості, що творилась донбасівськими шахтарями, лишалось не менш як 120.000.000 пуд. пшениці або, значить, відповідно рівний господарський капіталістичний еквівалент. Оцей лишок йшов на накоплення капіталу в Донбасі. Так було напередодні війни та соціальної революції, в 1913 році, а в кожному з попередніх років та частка була остільки менша, оскільки менше шахтарів працювало в Донбасі та оскільки спірність їх роботи була менша за ту, яка була в 1913 році.

Ото така класово-господарська сила Донбасу, з енергії котрого повстає пролетарська Україна.

На тій додатковій вартості, на тій енергії шахтаря ріс Донбас, росла нового виробничого й класового стану Україна.

Яку ж силу тратив для того шахтар? В яких умовах справлялась його робота? В яких господах він жив?

В історії нашої хліборобської роботи була панщина. В Донбасі теж була, своя своєрідна панщина, коли не саме пекло, гірше котрого й придумати не можна—біблейська фантазія, яка складалась в умовах хліборобської роботи, лишається далеко позаду того.

З самого початку робота шахтаря набула собі на Україні слави, як робота каторжна. В той час, як зачиналась шахтарська робота в Донбасі, хліборобська робота, хліборобське господарювання ще не поспіло виділити з себе в належній мірі пролетаризованого робітника. Зате була вже сила народу в „бігах“, тоб-то „безпашпортного“ котрого, чекала каторга, за котрим гнався жандар російського царя. Отож перша шахтарська робота в Донбасі справлялась отим самим революційним на той час народом. Того першого шахтаря швидко змінив звичайний шахтар-пролетар.

Шахтар справляє свою роботу глибоко під землю, і глибина ця часом міряється на версти, а завше на сотні саженив. Отже, там глибоко під землею в норі взагалі не може бути тих властивостей, які є на всякій іншій роботі: там не може бути „вільного повітря“, там замало навіть звичайного повітря; там зовсім нема звичайного світу—там вічна ніч; там повно отрутного та зривного повітря, яке кожен раз через який час зриває частину того підземного царства, руйнує дорогі заклади, убиває на смерть або смертельно калічить шахтарів; там мокро, вохко, завше і скрізь тече вода, млосно та гаряче до того, що працювати припадає голими або напівголими; шахти—нори, де саме справляється робота, маленькі й вузькі, без належного простору, тому шахтарі працюють напівлежачи на колінах, рачки, завше в найтрудніших станах постаті; світ там фабрикується спеціальними каганцями, від котрих не зривається зривне повітря; сірників, або якого іншого звичайного вогню та тютюну там мати не можна, бо зірве. Такі є звичайні умови роботи шахтаря. А те все разом покривається звичайною проявою у

шахтарській роботі—періодичними вибухами та зривами в шахтах, котрі закінчуються смертю та каліцтвом шахтарів. В тій роботі вже наперед звісно, скільки з загального числа шахтарів має бути нагло забито і скільки сиріт має залишитися від тих т. з. „нешчасних випадків.“ Це загальна ознака шахтарської роботи по всіх краях, де та робота провадиться. В багатих краях, як от Бельгія, Німеччина, Англія, Америка вугільні шахти оздоблено й краще застосовано відповідним приладдям, струментом та машинами, аніж у нас.

Отже в таких умовах роботи тратиться більш ніж де здоровля і щоб його хоча в якій мірі повернути, робітникові треба мати відповідні умови відпочинку. Але у нашого шахтаря й цього не було.

Вугільні копальні наші закладались в степах, мало залюднених, і близько коло шахт не було значних людських оселень і зовсім не було місцевих робітників,—вони приходили зі сторони, з густих залюднених та на хліборобській роботі збіднілих виробників. Ті робітники оселялись тут же коло шахт в т. з. „промислових селах“, які складались з наритих землянок, набудуваних часових і тривалих казарм та домів і, в ближчих селах та місточках в сусідах. В 1913 році в таких селах мешкало шахтарського народу 374.256 душ. Пересічно навколо одного шахтарського закладу купчилося 342 душі, а навколо більших закладів їх купчилося кілька десятків тисяч. З показаного числа мешкало в казармах 72.279, в домах—61.118 і вся решта в сусідах. Отже навіть в 1913 році донбасівський шахтар не мав належного помешкання для відновлення страченого в шахті здоровля, бо, як то показано, головна маса шахтарів містилась в казармах (а вони були гірші за салдатські казарми) та по сусідах в селах, де знову та сама тіснота і скупченість. А на початку життя Донбасу та справа мала ще більш жахливий вигляд.

Один з вугільних капіталістів у своїх спогадах (справа ходить десь про вісьмидесяті роки) малює помешкання донбасівських шахтарів ось такими словами:

„Шахтарські господи були справді жахливі. Панська скотина часом мала кращі помешкання, ніж наш шахтар. Живуть вони в землянках, тоб-то просто у ямках, яких вирито в землі та прикрито зеленим же дахом. Тут не було ані полу, ані підлоги,—замість всього того були земляні призьбочки навколо. Ті самі призьбочки ужиткувались і за стола. Отоплювались ті землянки тими самими чавунцями, в яких тут варилося страву. До того всього землянка завше була повна народу вщерть—одна зміна робітників в землянці, друга—в шахті, і землянка завше повна народу.“ Отже і тут ані світу, ані простору не було ніякого.

З поданим описом шахтарських помешкань сходиться опис, який було складено на ті самі помешкання земськими

статистиками. В одному з них значиться ось таке: „Землянки копаються при самих шахтах. З верху їх зовсім не видно: їх присипано землею. Повітря та грязнота тих землянок невиносима навіть літом. Землянки тісні та людно заселені. На голубовській копальні, напр., землянка мала 10 сажень завдовжки і 3 сажени завширшки, і літом в ній мешкало 18 чоловіка, а зимою—60. Вікон або зовсім не було, або як і були, то не більш як півтори п'яди. Тому в самий ясний день в тих землянках темно. Коли ж дощ, то по стінах тече вода. Повітря завше вохке і тхне цвіллю. Коли посидиш в такій землянці з годину, то виходиш з неї одурілим і з слабою головою.“

Отже, вилізши з-під землі після пекельної роботи, шахтар мав набратися сили до нової хомутівки, «упряжки» в подібних помешканнях. Ось такими жахливими жертвами починала творитися дорогоцінна для нас енергія Донбасу. Щоб створити ту енергію і хоча трохи затримати віку, шахтар мусів на якийсь час кидати шахту та шукати «ремонту» на якійсь іншій зручній роботі,—скоріше всього на хліборобській. Тому як тільки підходящі умови робочого ринку наставляли, число шахтарів на цей час сильно зменшувалось, і, навпаки,—як тільки умови ті зникали, шахтарська армія труда знову повертала до шахт і землянок, знову приносила себе в жертву, щоб підняти з-під землі енергію Донбаса.

Ото з таких умов праці складалась та колосальна додаткова вартість, що показано вище, в таких умовах роботи почав зростати новий громадянин—шахтар, гордість України.

Поруч з показаним належало б переказати, яку пекельну боротьбу витерпів донбасівський шахтар в класових кождневних сутичках та в революційній боротьбі зі своїм класовим противником—капіталістом, та до того тут не вистарчає місця: нехай то буде зроблено в окремій розвідці.

А тепер підемо на другі ділянки Донбасу, не менш могутні, аніж вугільна. Але перед тим кілька слів про вугільні «донбаси» в других краях.

V. ВУГІЛЬНІ «ДОНБАСИ» В ДРУГИХ КРАЯХ.

Про один з таких донбасів, де зараз з найбільшою силою вривався французький імперіалізм, ми склали коротку статтю в першому числі «Червоного Шляху» і спеціальну брошуру,—це про німецький Донбас або Рур.

Земляний вугіль не скрізь є і не скрізь добувається там, де він є. Найбільш значні фактичні вугільні ділянки господарства маються в Німеччині, Бельгії, Франції, Англії та Спол. Штатах Америки.

Енергетична сила цих донбасів і основні виробничі та класові властивості тотожні скрізь до нашого Донбасу. Тому тут ми звернемо увагу лишень на розміри їх продукції.

Кожен з названих далі донбасів давав річний вироб вугілля в мільйонах пуд.:

	німецький	англійський	американський	француз.	бельг.	україн.
1880	2912	9107	3955	1165	1041	96
1890	4354	11259	8729	1581	1258	183
1900	5770	13956	14923	2027	1450	672
1910	9474	16392	29623	2300	1481	1020
1913	11692	17819	31266	2449	1550	1544
1914	9862	16469	28230	1818	1020	1683
1916	9868	16153	33190	1321	1045	1751
1918	9790	14117	37531	1602	848	534
1922	7950	15544	25481	2632	1289	423

Отже, дець 50 літ тому в 1880 році, найбільшу вугільну ділянку господарства мала сама стара капіталістична країна Англія: її річний вироб вугілля вже тоді доходив 9.107.000.000 пуд. Слідом за нею по розміру вугілля стояли Сп. Штати Америки, далі Німеччина, Франція, Бельгія і нарешті Україна. Починаючи ж з 1900 року перше місце в світі по виробу земляного вугілля (десь близько коло 50% світового виробу) належить Сп. Штатам Америки, де в 1918 році вироб дійшов аж 37.531.000.000 пуд., а на 1923 рік очікується, коли брати на увагу вироб за перші 4 місяці, далеко більше того рекордного виробу.

З 1880 року по 1913 продукція вугілля збільшилася в число разів (кругло):

В Бельгії	в . . 1	в Німеччині	в . . 4
» Франції	» . . 2	» Америці	» . . 8
» Англії	» . . 2	» Україні	» . . 18 разів.

В 1922 році числилося досі обчислених вугільних покладів: в Сп. Штатах Америки . . 2.000.000.000.000. тон (тона—62 пуд.)
 » Німеччині (до війни) . . 410.000.000.000. »
 » Англії . . . . . 190.000.000.000. »
 » Австро-Угорщині . . . 44.000.000.000. »
 » Франції . . . . . 17.000.000.000. »
 » Україні. . . . . 20.000.000.000. »

Отже, на кілька поколінь і того, що досі винайдено, вугілля вистарчить. А до того часу, як вугілля стане недостатати, пролетарський геній знайде інше енергетичне джерело. Отже, клопотатися, що вугільні поклади зменшуються,—нема чого.

VI. РУДА ЗАЛІЗНА ТА МАРГАНОВА.

Під тею ж землею Донбасу тільки на правому березі Дніпра лежать великі поклади залізної та маргані руди, з котрої витоплюється чавун, робиться залізо та сталь.

Поклади залізної руди залягають у Кривому Розі, коло річки Жовтої, на грانیці Катеривославщини і Херсонщини, а поклади марганової коло міста Нікополя, що коло самого берега

Дніпра. По других містах Донбасу також є поклади залізної руди, але вони зовсім незначні як по кількості, так і по якості руди.

Наша залізна руда має надзвичайну добротність: вона містить в собі пересічно аж 62% заліза, тоб-то з кожних 100 пуд. тої землі можна витопити 62 пуди заліза. По других краях залізна руда значно бідніша в порівнанні з українською. Ось, напр., французська містить заліза 30%, англійська 25%, шведська коло 60%, іспанська 50%, німецька 30%, норвежська 30%, чехо-словацька 30%, австрійська 30%, а пересічно для цілої Європи 36%, в Америці 30—50%. Само собою розуміється, що більший відсоток заліза в руді має дуже велике значіння, бо тоді тратиться менш труда та матеріалів для виробу чавуну, тоб-то він є дешевший. Яке то саме має значіння, показується далі при розгляді нашої металургії.

Числова історія виробу нашої руди значиться ось так (мільйонів пуд. на рік):

	залізної		залізної		марганової
		1895	59,2		2,2
1870	1,3	1900	210,0		5,4
1880	2,7	1910	260,0		10,8
1890	22,9	1913	420,0		16,1

На цій роботі було ув'язано, в 1913, 24.000 пролетарів такого ж самого стану, як і вугільні шахтарі.

Пересічна зарплата (по залізній руді), в 1913, цього пролетаря була 390 рублів і на один пуд складала 2,3 копійки.

Класова експлоатація на цій ділянці (на пуд), в 1913 році, укладається ось в такі числа:

1. зарплата (v)	2,3
2. амортизація і др. витрати	1,3
3. собівартість	3,6
4. додаткова вартість (m)	4,4
5. риночна ціна	8,0

$$\frac{m}{v} = \frac{4,4 \times 100}{2,3} = 191 \text{ чи кругло } 190\%$$

тоб-то ступінь експлоатації тотожній до вугільних шахтарів.

В інших важніших краях вироб залізної руди, в порівнанні з Україною, позначався ось такими числами (мільйонів пуд.):

	Сп. Штати Амер.	Швеція	Німеччина	Англія	Франц.	Австро-Угорщ.
1880	428	45	447	1110	168	67
1890	980	53	680	863	204	126
1900	973	112	752	775	219	151
1905	1608	159	1158	870	332	217
1910	3364	317	1752	944	890	276
1913	3428	538	2200	992	1350	300

Далі буде показано, скільки з тої руди вироблено заліза, а зараз поглянемо, які саме запаси покладів залізної руди маютья

у важніших краях Європи. В 1922 році ті резерви доходили ось таких розмірів (в мільйонах тон; 1 тона=62 пуди):

	руди заліза в ній		о/о/о	вироб в 1922 р.
Франція	7720	2700	36.4	14
Англія	5800	1700	23.0	13
Швеція	1350	820	11.1	4
Україна (разом з керченською рудою)	1520	635	8.6	
Іспанія	955	470	6.3	5
Німеччина	1310	460	6.2	6
Норвегія	365	140	1.9	
Чехо-Словакія	330	110	1.5	
Австрія	240	85	1.2	
Люксембург	270	80	1.1	4
Прочі європ. країни	600	200	2.7	
Разом	20460	7400	100 ⁰ / ₀	

Відносно марганової руди треба знати, що головне її значіння в сучасній продукції сталі в тому, що без певної примішки маргану зовсім не можна виробити певних вищих сортів сталі, та те, що поклади тої руди по всьому світі значно менші, ніж залізної руди,—тому вона значно дорожча. В 1910 році по всьому світі її було вироблено лишень 128,9 міл. пуд.

Поміж важнішими краями, де є поклади тої руди, вироб той розподілявся ось так (міл. пуд.):

Британська Індія	49,6
Кавказ	33,8
Бразилія	15,7
Україна	10,8
Сп. Штати Америки	9,3
Німеччина	8,9
	<u>128,1</u>

всі прочі краї	0,8
разом увесь світ	<u>128,9</u>

Отже, український вироб займає почесне місце, особливо, коли взяти на око, що з всіх країн, що виробляють залізо і, значить, потребують марганової руди, тільки Німеччина та Америка мають трохи (не до повної потреби) тої руди власного виробу, а також і те, що всі інші країни, де продукується марганова руда, крім позначених двох, цілком експортують свою руду, тоді як на Україні головна маса того виробу споживається власною металургією і лишень незначна решта експортується.

VII. ЗАЛІЗО ТА СТАЛЬ.

В центрі Донбасу стоїть найбільша краса і могутність українського господарства—металургійна індустрія, 18 металургійних фабрик, де з руди і за поміччю вугілля, виробляється залізо та сталь, тоб-то матеріальна основа оздоби спірного

господарювання, спірної роботи. Наш вік це є «вік заліза»: на що зараз не поглянь—воно залізне або зроблене за поміччю заліза; ось навіть такий продукт, як наша думка, стає незграбним, як тільки випадає залізна чи сталйна машина або струмент. Абсолютно скрізь і у всьому залізо, яке просто чи посередньо западає у нашу роботу і ціле наше життя,—це треба твердо знати для того, щоб належно цінувати оцей центр нашого Донбасу. Он погляньте, як залізом оковано навіть таку ділянку господарювання, як хліборобська індустрія: плуг, рало, борона, трактор, сіялка, серп, коса, жниварка, молотарка, віялка, жорна, вальці, млин, віз, хата і все, що в хаті,—все оковано або змайстровано залізом та сталлю; самий хлібороб добре підкутий залізом, обутий та озутий річачи, яких змайстровано залізом, і на той світ він отправляється не без заліза: його домовину майструється залізним та сталним струментом і скріплюється тим самим залізом. А чим зв'язано та до належного господарського ладу доведено роботу найменшого виробника-хлібороба з цілим господарським світом? Залізниця, пароплави, авто, аероплани, мости і тунелі, телеграф, телефон, радіо—все то залізне, всім тим технічно сполучаються найменші частки світового господарювання. Українську пшеницу та цукор в значній долі родить зараз не «божа воля», як ще часом де хто з хліборобів ще міркує, а донбасівське залізо та сталь: врожай і цілий добробут українського хлібороба вже визначається Донбасом, його продукцією заліза та сталі. А надалі той Донбас поставить український врожай та добробут всіх виробників в повну залежність від своєї власної енергії.

Що ж до других фабричних ділянок нашого сучасного господарювання, то вони цілковито окуті залізом та сталлю, і про те нема чого й нагадувати—то зовсім наочна річ. Залізниця, напр., певно тому й зветься так тому, що все їх тіло залізне; на фабриках всі машини, приладдя та струмент сталеві та залізні; міста і вся робота та, що в них провадиться, з ніг до голови оздоблені залізом.

Залізо, залізо,—залізо скрізь й у всьому.

Першим основним продуктом металургії являється чавун. Розмір річного виробу цього продукту показується ось такими числами (в мільйонах пуд.):

1874	0,4	1900	90
1880	0,9	1910	120
1890	13	1913	189
1895	34		

Чавун далі перероблюється в залізо та сталь.

На тих самих фабриках,—у відповідних відділах, цехах—чавун далі обертається в залізо і сталь, тоб-то у відповідні зовсім і напівготові залізні та сталні вироби. В порівнанні з чавуном ці вироби складають 72—75%.

В нижчезазначені роки вироб заліза та сталі на донбаських металургійних фабриках показано ось в таких розмірах (міл. п.):

1903	68	1910	98
1908	75	1913	141
1909	88	1914	145

В цілях загальної уяви та характеристики подамо, які саме вироби—по групах—виходили з цих наших фабрик. В 1914 році було вироблено (міл. пуд.): рейок всяких 34, серед того рейок для залізниць—28, двотаврових сволоків 13, всякого фасонного виробу 41, листового заліза 20, дахового заліза 6, обіддя для залізничних возів і паровозів 2, залізничних вісів 0,9, sprужинної сталі 0,2, всякого універсального заліза 1,5, струментної сталі 1.110 пуд., рейкових накладок та підкладок 2, труб чавунних 3, труб залізних 4, мостів 1,1, жолобчастої сталі 1. Серед виробів числяться і такі, як: казани, скати для вагонів та паровозів, тендери, залізні колеса, парові казани, вагони, паровози, крани, парові машини, станки, хліборобське приладдя та всякі інші машини.

Місячна виробна спроможність всіх 18 металургійних фабрик розрахована на (в тисячах пуд.): 21,020 чавуну, (на рік це складає 252 мільйони пуд.), 17,810 півпродукту і 15,330 готового продукту, тоб-то 183 мільйони пуд. заліза і сталі.

По окремих фабриках показана місячна виробна спроможність 1913 р. розкладається ось так (тисяч пуд.):

	чавуну	півпродукту	готового продукту.
Олександрівська	2850	2000	2000
Гданцівська	480	480	
Дніпровська	2350	2460	2050
Катеринославська	500	700	500
Донсько-Юр'ївська	1600	1400	1100
Кадіївська	650	650	
Нік.-Маріупольська	900	1000	1060
Юзівська	2000	1500	1300
Ольховська	550	550	
Петровська	2600	2400	2000
Провіданс	1100	1000	800
Таганрогська	830	150	680
Макіївська	1200	1100	900
Дружківська	1100	1100	1300
Костянтинівська	360	500	400
Краматорська	950	100	400
Сулінська	400	650	540
Керченська	600	70	300

Щоб показаний вироб чавуну справити, потрібно страти на місяць мільйонів пуд.

вугілля	15
коксу	27
руди	36
флюсів	14
доломіту	0,8
силу робочих	97500 чоловіка
роботу НР	550000 механічних сил.

В показаній вище роботі по виготовленню заліза та сталі в Донбасі в 1913 році було фактично увязано 68283 робітника-пролетаря, 354 інженіра, 1217 техніків, 1834 конторщика.

Робітники-пролетарі по важніших відділах і цехах розподілялись ось так:

домни	10569	15,6%
вироб півпродукту	7817	10,2%
» готового прод.	15266	22,6%
виливка	8877	13,1
другі цехи	5521	8,1
нецехові роботи	13021	19,9%
«нові» роботи	1246	1,7%
по-за межами фабрики	5966	8,8%

Класова експлоатація, визиск цих робочих-металістів Донбасу в 1913 році значиться ось такими числами:

1. зарплата (<i>v</i>)	33,4	міл. рублів.
2. матеріали (по ринковій ціні)	108,9	» »
3. амортизація капіталу	9,7	» »
		<hr/> 152,0
4. додаткова вартість (<i>m</i>)	39,9	
5. ринкова ціна виробу на фабриці	187,9	
		<hr/> 227,8

Отже, з того маємо

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{39,9 \times 100}{33,4}$$

тоб-то кругло ступінь експлоатації 120%. При тому треба мати на оці, що в кишені залізних королів Донбаса, крім показаного, попадала також значна доля тої додаткової вартості, що складалась при виробі вугілля та руди, бо більшість металургійних донбасівських фабрик одночасно була хазяями і тих закладів, тоб-то мали «свої власні» вугільні й рудні копальні.

В капіталістичному центрі Донбаса було два зразкових об'єднання капіталістів: «Продуголь» і «Продамет». Вони були настільки міцно і для своїх цілів настільки доладно організовані, що найкращий американський концерн, картель чи синдикат міг би позаздрити їм: вони командували цілим виробом і ринком в повній капіталістичній мірі.

Орудював в Донбасі капітал всіх національних мастей, тоб-то інтернаціональний, як йому й подобає по його властивостях. Тут були англійські фунти стерлінгів, франки бельгійські і французькі, німецькі марки, американські долари і російський рубель. Зараз ми не маємо під рукою точних відомостей про те, скільки саме і якої саме національної масти капіталу було в Донбасі, але загально можна твердо зауважити, що російський рубель,— хоча то й було в його «володіннях»,—дуже сильно там затирався своїми приятелями-конкурентами. Найстаршим по кількості, а значить і по впливу був там французський та бельгійський капітал, який випер звідтам англійський капітал, що забрів в Донбас першим, в самому початку його історії. В останні ж передвоєнні роки німецький капітал сильно намагався витиснути з Донбасу французський капітал і мав в тому поспіх. Американський долар, як і російський рубель, зайшли в Донбас в найменшій відносно мірі. Другою загальною ознакою для донбасівського капіталу являється те, що багато «чужоземних» капіталістичних товариств користались уставами «своїх» держав, капітал і остаточні рахунки показували у своїх власних валютах,—франках, фунтах стерлінгів та провадили бухгалтерію і відчитність на чужоземних мовах, мали своєї власної масти управителів та інженерів. Французську, англійську та німецьку мову можна було чути в Донбасі, як звичайну річ. Навіть назви багатьох закладів Донбасу показано у відповідних французьких та англійських словах. Так було усівся інтернаціональний капітал у виробничих порах Донбасу, щоб збирати колосальну додаткову вартість. І цей момент тісно вплітається в класову боротьбу на Україні взагалі і соціальну революцію зокрема.

Крім перелічених ділянок Донбасу, в ньому є ще ось такі, як: важка хемична, соляна, машинобудівельна взагалі і хліборобського машинобудування зокрема, керамична, живого срібла та інші, яких ми тут розглядати не будемо, що вони, крім хемичної, не складають органічного енергетичного ознаку Донбасу, як визначеної енергетичної висоти нової доби господарювання. Що до важкої хемичної донбасівської ділянки, яка безпосередньо зв'язана вугільною та залізною ділянкою, то слід зауважити, що вона почала у нас складатись у галузь індустрії лишень в часи війни. В ближчій будучині вона має стати визначною ділянкою донбасівської роботи, бо в ній також криється нова енергетика, котра тільки зараз після війни починає набирати могутньої сили й командного господарського значіння.

VIII. ЗАЛІЗНА ДІЛЯНКА ДОНБАСУ В ДРУГИХ КРАЯХ.

Річний вироб чавуну в міліюнах пуд.:						
	Сп. Штати Америки	Німеччина	Англія	Франція	Бельгія	Світ.
1880	237	168	464			
1890	570	288	489			
1900	854	527	477			
1910	1692	903	633			
1913	1919	1177	649	323	154	4357
1916	2359	700	564	92	8	4052
1918	2425	658	571	87	0	3928
1920	2293	354	505	205	66	3451
1921	1042	465	165	208	56	2052
1922	1693	543	309	318	100	3106
очікується (по роботі першого кварталу):						
1923	2441		480	220	110	3507

Що до виробу заліза та сталі в донбасах других країв, то подавати тут чисел ми не будемо, бо той вироб весь час складає такий же відсоток до виробу чавуну, як і у нас, і, значить, той вироб легко уявити по поданих числах чавуну.

Тепер порівняємо, які зміни стались на «донбасах» за час війни.

IX. ЩО СТАЛОСЬ НА «ДОНБАСАХ» ЗА ЧАС ВІЙНИ.

В ділянці виробу вугілля зміни стались ось такі:

	1913	1916	1918	1921	1922
Америка . . .	31266	33190	37531	29062	25481
Англія . . .	17819	16153	14117	16157	15544
Німеччина . .	11692	9868	9790	8345	7950
Франція . . .	2449	1321	1602	2380	2632
Україна . . .	1683	1751	541	356	423

Отже, американський вугільний донбас мав великий зріст за весь час війни і дійшов найвищої точки в мент складення версальського миру, в послідуєчі ж два роки після цього миру, тоб-то з-за зміни одної форми війни на другу, американський вугільний донбас стратив свою силу на 7—20% в порівнанні з його станом в 1913 році.

Англійський—увесь час ступнево тратить свою силу, яка в останній рік теж спадає на 20% проти 1913 року.

Німецький—до кінця 1922 року спав на 30%, а зараз. в 1923 році, французами трошиться до кінця, і наскільки його буде строшено, зараз сказати неможливо, але, безперечно,—коли не зовсім, то в дуже значній мірі: так склалась діалектика після Версалю.

Французький—увесь час війни спадав, а після Версальського миру знову повернув до стану 1913 року. Але Рурська справа знову загрожує йому упасти ще далі того, як він спадав до Версальського миру.

Що до англійського вугільного донбасу, то треба зауважити, що він увесь час балансує свій стан за рахунок всіх других донбасів.

Що до виробу чавуну, то маємо:					
	1913	1916	1918	1921	1922
Америка	1919	2359	2425	1042	1693
Англія	649	564	571	165	309
Німеччина	1177	700	658	465	543
Франція	323	92	81	208	378
Україна	189	186		2	

Отже, з поданого слідує, що залізна ділянка американського донбасу до часу Версальського миру збільшилася в силі майже на 20%, а в 1921 році, тоб-то за два роки затишку війни, він упав майже на 50% в порівнанні з станом 1913 року, а в 1922 році значно підправився в порівнанні з станом 1921 року. Вироб чавуну в Америці в 1921 році знизився до тої норми, яку він мав 20 літ тому. Але в біжучому 1923, знову очікується рекордний вироб в розмірі 2441 мільйонів пуд.

Англійський—увесь час війни ступнево, але незмінно тратить свою виробну спроможність і в 1921 році, тоб-то через два роки після Версальського миру, упав в таку яму, в якій він вже не був 50 літ; в 1922 році він поспів піднятися лишень до тої норми, яка у нього була аж в 1870 році. В біжучому році він надіється піднятися до норми, яку він мав в 1900 році, тоб-то 23 роки тому.

Німецький—за час війни спав майже на 50% в порівнанні зі станом його в 1913 році; після Версальського миру почав було ще далі спадати, але з 1922 року став упевнено знову підніматися і набрав було самого найкращого відносного стану в порівнанні зі всіма донбасами світу: йшов рівною упевненою стопою до свого довоєнного стану. Надалі і його доля залежить від кінця Рурських подій, що їх він викликав своєю господарською могутністю.

Французський—за час війни спав аж у 4 рази; після Версалу поправився, але ще не дійшов до стану 1913 року, а в біжучому році при найкращих умовах має знову упасти до стану 1900 року, тоб-то на 23 роки назад, а при гірших—упаде до нуля.

Український—до передкінця війни тримався на рівні стану, що його було набуто до 1913 року; в час горожанської війни спав до нуля. Зараз—стоїть на дорозі до видужання й дальшого могутнього росцвіту. Але вимагає, як господарська ділянка, що має славу «вічної революціонера»,—пильної, напруженої, безперестанної уваги своїх тепер вільних господарів, вимагає найбільшої шани, енергійної підтримки. Він віддячить у непорівнане число разів, дасть енергію до найскорішого господарського поспіху та до повної волі. Отже всі плечи під Донбас!

Х.

Повернемо ще раз в Донбас.

З поданого раніш маємо, що в 1913 році в Донбасі працювало:

1. Шахтарів вугільних	170000
2. Шахтарів рудних	24000
3. Металістів-металургійників	70000
Разом самих кваліфікованих пролетарів	264000

Всі оті пролетарі разом в 1913 році видали, в мілійонах рублів або пудів української пшениці додаткової вартости

на вугільній ділянці	127,5
» рудній »	18,5
» залізній »	39,9

разом 185,9;

зарплату одержали

за вугільну роботу	61,5
» рудну »	9,6
» залізну »	33,4

разом 104,5;

загальний ступінь їх визиску, експлоатації доходив рівня

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{185,9 \times 100}{104,5} \text{ кругло } 180\%;$$

загальна ринкова ціна донбасівського виробу позначалась 490,8,

а та її частина показаної ринкової ціни донбасівського виробу, що виходила за межі самого Донбасу на обмін з іншими ділянками світового господарства, позначалась . . . 381,9.

Це був той господарський (по ринковій ціні виробу) еквівалент, який ставив Донбас супроти других ділянок господарства і вимагав від них роботи на таку суму, щоб між ними та Донбасом стався закінчений господарський обмін, господарський стик або ув'язка.

Пересічно на одного робітника Донбасу припадало:

додаткової вартости	704 руб.
зарплати	400 руб.
ринкової ціни виробу	1860 руб.

Отже, всі показані коефіцієнти на одного робітника Донбасу—додаткової вартости, зарплати, ринкової ціни виробу—являються найвищими в нашому господарстві, являються найвищими, коли рівняти їх з такими самими коефіцієнтами, складеними для кожної іншої ділянки українського господарства,—

це тому, що спірність роботи донбасівського пролетаря, продукційність його праці вища за продукційність інших українських пролетарів.

На залізній ділянці американського донбасу, а саме на тій частці її, що стоїть в Пенсільванії (там працювало в показаному році 501,169 металістів-металургійників), в 1920 році, річно на одного робітника припадало

додаткової вартости . . . . . 5580 руб.

зарплати . . . . . 3448 »

ступінь експлоатації був

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{5580 \times 100}{3448} = ... 160\%$$

ринкова ціна продукту, котрий за рік роботи видавав згаданий американський металіст в Пенсільванії, була . . . . . 9960 руб.,

тоб-то американський металіст-металургійник, в порівнянні з металістом-металургійником нашого Донбасу, видавав додаткової вартости у 9 разів більше (5580:586), одержував зарплати у 8 разів більш (3448:491), а ступінь експлоатації у нашого був 180% і у американського 160%, тоб-то був близько рівний.

Отже, рівень спірности роботи в нашому і американському донбасі сильно розходиться, всякі інші властивості тих донбасів також сильно розходяться, але одна властивість тут і там лишається рівною чи близько рівною—це ступінь експлоатації пролетаря. Ось цим моментом наш Донбас ріднить нас з цілим пролетарським світом до повної тотожності. А з цього моменту виходить увесь стрій всієї громадської надбудови, всіх класових суперечностей. І в цьому моменті наш Донбас рівняє нас з найвищим звершком сучасного і наступного світу.

Отже, цей мент треба мати на оці, коли ми цінуємо наш Донбас, як найважлишу ділянку нового пролетарського господарства. В порівнанні з донбасами в других краях, як от німецьким, англійським та американським, розміри енергії, котру він досі видавав, є менші, аніж в показаних донбасах, складові частини енергії нашого і показаних донбасів також різняються своєю формою, але взаємні внутрішні стосунки тих частей та ув'язка всієї енергії Донбасу з іншими ділянками господарства і загальний, командний вплив донбасівської енергії що до всіх інших ділянок і цілої системи господарства в нашому Донбасі, як і в других, є ті самісінькі. Американський Донбас, напр., видає більше ніж наш вугілля у 20 разів і заліза у 15 разів, але це має лишень значити, що всі другі ділянки американського господарства, які приймають на себе енергію донбасу, у стільки ж разів більше за відповідні ділянки нашого господарства, а зовсім не те, що сама відносна енергетична сила донбасу в межах

американського господарства у стільки разів більша,—ні, як раз ні—там вона точнісінько та сама, що й у нас.

З поданих в попередніх рядках чисел видно, що зараз наш Донбас ніби завмер, його колосальна енергія, його колосальне господарське добро ніби костеніє, а разом з тим костеніє і та донбасівська енергія, що накопилася в оздобі нашого господарства за всі попередні роки роботи Донбасу. Але Донбас не завмер навіки і не може завмерти, стратитись зовсім,—він стоїть і напружено жде тому, що на всіх других ділянках нашого господарювання зараз нема того енергетичного еквіваленту, за котрий вони всі разом могли би прийняти його донбасівську енергію, його роботу,—вони не мають на обмін відповідної роботи. Отже, приспано роботу на всіх других ділянках, а тим приспано і цілий Донбас і спірність всього господарювання. Поки всім можливим розгоном не працює наш Донбас, доти перед нами загроза—стратити до краю спірність нашого господарювання і впасти у велику біду. Отже, маємо поспішити піддати всі плечі під величну постать Донбасу, нашого «вічного революціонера», від котрого всі другі ділянки відстали так, що примусили його майже зовсім стати, спинити свою роботу.

Донбасом поборемо злиднів і класових ворогів. Отже, пильний зір на найвищу ділянку українського господарства, на найбільше енергетичне джерело новітнього господарювання, на ділянку, з котрої повстає нова вільна Україна, на ділянку, з котрої повстає громадянин нового щасливого світу.

Від редакції. Вміщаючи економічну характеристику Донбасу, редакція з метою повного освітлення ролі в господарстві і революції «Вічного революціонера» в слідуючих числах журналу містить політичну характеристику Донбасу й його участь в революційній боротьбі.

АКАД. Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ.

Народний музей в Катеринославі.

Народний музей в Катеринославі, порівнюючи з другими російсько-українськими музеями, не є такий давній: він збудований в 1905 році заходами Катеринославського губернського земства на спомин місцевого земського діяча, О. М. Поля. О. М. Поль був в історії т. зв., Новоросійського краю дуже видатна особа. Він винайшов близько с. Кривого Рогу залізну руду, після чого довго, гаряче й уперто домагався од російського державного уряду з'єднання залізною дорогою Криворізьського району з донецьким районом, де були великі поклади кам'яного вугілля, без подвозу якого до Кривого Рогу не могло бути розробки залізної руди. Далі він же здобув на Катеринославщині асбест, цеб-то гірний лен, графіт, чи хоч аспид, гранат, малахит. Укупі з тим той же О. М. Поль зібрав чималу колекцію місцевої старовини, яку він або купував у різних осіб, або ж викопував з могил, яких так багато по нашому краю.

Після смерті О. М. Поля в 1890 р. Катеринославське губернське земське зібрання зробило постанову вшанувати ім'я такого діяча пам'ятником тільки не таким, які звичайно ставляться, а музеєм, маючи на меті між иншим і те, що в той музей неминуче попаде і вся та колекція древностей, яку небіжчик зібрав на протязі усього свого життя.

Будування музею було скінчено в 1905 році, а колекція небіжчика О. М. Поля, як виявилось, далеко була од музею. Пішла навіть чутка, що спадщина колекції має намір продати її в Англію, в Лондонський Королівський Музей. Чим же тоді і як наповнити великі залі нового музею в Катеринославі.

Зроблено було постанову урядити в Катеринославі археологічний з'їзд. На той з'їзд скликати російських та закордонних археологів, розкопати кілька могил в різних місцях Катеринославщини, здобути, яко мога більше, церковної старовини, закупити, де можна, приватні колекції древностей, стягти звідусіль побільше етнографічного матеріалу, зібрати старі архивні документи і все те виставити в новому будинку музею. Усе було зроблено в широкому масштабі. Бракувало тільки колекції древностей самого небіжчика О. М. Поля. Як тільки до неї не підходили місцеві власті, вона усе ж таки не давалась їм

у руки. Тільки після закриття археологічного з'їзду і після довгих заходів пощастило колекцію О. М. Поля перевезти до музею.

Тим часом роскопки могил в різних місцях Катеринославщини і після археологічного з'їзду робились, як і до з'їзду археологів; з церков, як і раніш, вибирались для музею усякі коштовні речі; добувалась старовина за гроші; добувалась вона також, як казали колись запорожці, і „штучним образом“.

Так катеринославський музей імені О. М. Поля все більше і більше збагачувався і поширювався. За часів Радянської влади для музею настали гарячі й багаті жнива. В останні роки він здобув собі стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значінню хіба музеям Москви та Петербургу в Росії.

В музеї, як було, так і тепер дев'ять відділів: передісторичний, скифський, грецький, тюркський, запорожський, церковний, етнографічний, природничий, архівний.

Окрім того, в музеї багата книгозбірня спеціально для археолога та природника. В передісторичному відділі велика сила різного кам'яного знаряддя—сокир, молотків, ножів, точильних каміннів, усякого посуду з каміння, землі, глини без орнаменту і з різним орнаментом, починаючи од самого примітивного „ногтьового“ й кінчаючи складним орнаментом „ялинкою“.

Найбільшу частину цього коштовного й багатого матеріялу добуто з могил кам'яного віку, яких так багато насіяно на степах минулого Запоріжжя, що на сто могил в якій-небудь місцевості запевно вісімдесять могил будуть кам'яного віку, неолітичної доби. Немало також цього матеріялу знайдено на місцях передісторичних стоянок та майстерень. Одну з таких майстерень знайдено в самому Катеринославі, в так званому Потьомкинському саді. Другу знайдено на острові Стрільча Скеля, супроти третього дніпрового порога, Лоханського.

В тому ж таки передісторичному відділі багато усяких річей з бронзи. Мечі листовидні, з обох боків гострі, кельти, цеб-то невеличкі з двома вушками для прив'язування ручки лопатки—копати землю. Сокири, серпи, фібули, або застібки для плащів, обручки, чи хоч браслети, гладенькі, або ж з змійками на обох кінцях, або скручені спіраллю. Люстерка різної величини, з орнаментом і без орнаменту, з ручкою і без ручки. Між иншим на ручці одного великого люстерка досить гарно зроблені лев та дикий кабан.

Де-що із усього цього багатства викопано на місцях майстерень бронзового віку, яких недавно знайдено на Катеринославщині.

Одна така майстерня найдена в хуторі Іванівці, Верхнедніпровського повіту, коло садиби землевласника Ераста Бродського, за 10 верстов од залізничної станції Ерастовки. То була велика майстерня, в якій знайдено багато різних бронзових річей, а вкупі з ними і так звані матриці, цеб-то формочки для

вливання в них ростопленого металу,—міді та олива, з яких потім того виходили серпи, кинджали, кельти, шпильки до голови і також інше.

Друга така майстерня бронзового віку знайдена була на острові Таволжанському, що стоїть серед Дніпра, супроти с. Августиновки Катеринославського повіту.

В скифському відділі звертає на себе особливу увагу невелика срібна таріль з чудовим орнаментом. На лицевій стороні тарілі, як раз по середині, сидить скиф верхи на коні. Вище цього скифа-вершника фігура скифа, який схилився вниз і лагодить свій лук. Далі направо фігура оленя, трохи попсована тоді як копали могилу. Ще далі три фігури баранів коло дерева, а за ними пречудова фігура коня, якого веде скиф, держучи в лівій руці спис. Нарешті, фігура лева, який ухопив за шию оленя і пригнув його до землі. Усі фігури зроблені дуже гарно. На всьому почувається рух, експресія і рука видатного майстра. І манера виробу і сама композиція фігур нагадує нам усе те, що вироблено на відомих скифських вазах із Чортмлицької та Куль-обської могили.

Також мимоволі звертає на себе увагу кожного одвідача музею великий бронзовий казан, 19 вершків заввишки, 16^{1/2} вершків в діаметрі, на десять відер води, викопаний в могилі коло великого села Токмаківки Катеринославського повіту.

Це один з тих великих металевих казанів, про які каже ще отець історії Геродот: «Коли скифи задумують принести жертву своїм богам, то вони роблять слідує: обдирають жертвовну животину, счищають м'ясо з кісток і кладуть його в казан свого роблива, коли такі попадуться під руку; найбільш вони схожі на лесбійські чаші»¹⁾.

Єсть також багато других, золотих, срібних, бронзових річей, яких викопано на Катеринославщині. Так: перстені, сережки, пречудові золоті з каміннями намистечка, золоті дитячі дзвоники і таке інше.

В Грецькому відділі багато різних річей з глини, каміню, міді, бронзи, золота. Єсть бронзовий барельєф Геракла, бронзові статуетки Сатира, Кинокефала, бронзова миска молодого Діоніса (Вакха), глиняна маска Пана, терракотова група Ероса та Психеї, терракотові статуетки хлопчика, який душить орла, крилатої дитини, що сидить на вівці, вагітної жінки в плащі з дитиною на руках, жінки з яблуком в лівій руці, скифа в гостроверхому ковпакові на голові.

З срібних річей—золоті сережки, перстені, фібули, або застібки, монети, багато усяких намистечок із скла, яшми, сердолику, геширу, янтарю, гірного хрусталу.

Дуже багато усякого посуду—вази, амфори, лекитоси, унгвентарії, або флакони, ампули, епіхізиси, або ж глечики,

¹⁾ Геродот, Москва, 1885, 323, 324, 334.

прохуси, ритони, патери, фіали, або кубки, лекани, гібрії, скифоси, лакримарії, абслюзниці, лямпочки, алавастри—всього цього досить багато.

В Тюркському відділі велика сила ріжного матеріялу, викопаного з могил місцевого краю. Мало хто з російських археологів звертав увагу на численні могили тюрків-кочовників, які колись мешкали в наших степах. Більшість археологів хапалась за скифські могили, де багато коштовного та показного матеріялу. Отже ніде стільки не зібрано могильного матеріялу для змалювання побуту тюрків, цеб-то хазар, печенігів, тюрків та половців, або кулганів, як в катеринославському музеї. Тут тюрк і дома, і в степу, і на війні. Тут він і сам, і вся його худоба, цеб-то кінь, корова, коза і його манастань, і його озброєння, і колисниця, які клались з ним у могилу. Тут і його багата, парчева та шовкова одежа, в якій він був одягнутий на той світ, і самий каюк, в якому він, замість труни, був покладений у могилу. Тут іноді і монети з вірною датою, з якої видно, коли саме жив на світі той кочовник-тюрк.

А ось тобі і портрети умерших тюрків, так званих кам'яних баб, які звичайно ставились на могилах небіжчиків: умер чоловік, висікали з каміню фігуру чоловіка і ставили її на могилу над прахом чоловіка; умерла жінка, висікали фігуру жінки і також ставили зверху могили небіжки. А той кам'яний портрет, чи чоловіка чи жінки, однаково звався на тюркській мові «баба», цеб-то «предок». Початок тих кам'яних «баб»—далеко-східний край Сибіру, росквіт, найкраща обробка—Славяно-сербський та Бахмутський повіт був. Катеринославської губернії.

На підставі цього матеріялу історик може намалювати правдиву і яскраву картину життя тюрків, які жили в наших степах, запевне мали вплив на наших предків і сами од них могли чимало чого позичити, тим паче, що наші давні літописці так мало нам сказали про побут цих самих тюрків.

В Запорожському відділі цілі скарби усякого добра. Тут і одежа—червоні та сині жупани із тонкого сукна, шовкові, шалеві случького та перського виробу пояси, сукняні, червоного цвіту, з турецького кармазину шаровари, на які пішли дванадцять аршин сукна,—«штани,—як казали запорожці, з достатку». Далі багата козацька зброя—гармати, можчири, цеб-то мортири, мушкети, тромблони, пістолі, списи, шаблюки, келепи, або ж бойові гостроносі молотки для рукопашного бою, натруски, порохівніці з вирізаними на них роками та прізвищами майстрів і з ріжними, дуже гарними й затійними орнаментами, із яких можна скласти цілого альбома певного народного українського орнаменту.

До зброї належали також сідла, чудові чапраки, розшиті сріблом та шовком, вуздечки та рондики з дорогими каміннями та з золотими бляхами.

Опріч того, булава, перначі та палиці,—ознаки влади кошового, полковника та інших високих чинів на Запоріжжі.

Тут портрети видатних осіб запоріжського війська, які здобули собі слави, або дома, в Січі, або ж в полі, на війні.

Ось два портрети братів—Якова та Івана Шиянів, які зробили за свій кошт в церкву іконостас. «Сей патретъ снято съ ктитора Ивана Шыяна и поставленъ здѣсь при томъ мѣстѣ, гдѣ труды его всему обществу на иконостасѣ видны. 1784 года генваря 9 числа».

Так написано на одному портреті; так само написано і на другому, тільки замість ймення «Іван» поставлено «Яків».

Обидва брати без борід, з вусами,—у одного на голові чуприна, у другого чуприни немає, один узутий в червоні чоботи, другий у чорні, один з шаблею в руці, другий без нічого, у одного шапка у руці, у другого надіта на палицю, на кожному зверху сукняний жупан, а під жупаном шовковий «з травами та розводами» каптан.

Як що який-небудь історик, або археолог, або ж художник, а чи який артист захотів би дізнатись у що і як саме одягались та узувались запоріжці, то подивись на портрети братів Шиянів і побачиш усе до найменшої дрібниці.

Хто писав ці обидва портрети з братів Шиянів, невідомо.

А ось портрет запорожського полковника Павла Руденка, писаний в свої часи художником Боровиковським¹⁾. Це найдорожчий із усіх портретів. Він мимоволі звертає на себе увагу кожного, хто вступає в запорожський відділ музею. Полковник Руденко намальований в шапці в сукняному жупані і в шовковому білому каптані, в чорних чоботах, з палицею в руці. Після скасування Січі полковник Руденко правив за пана маршалка Алексапольського, теперь Новомосковського повіту, Катеринославської губернії, був навіть і за бургомістра в Полтаві, і в ті часи, видимо, художник Боровиковський і писав з нього портрет.

Єсть ще портрети гетьманів Хмельницького та Мазепи, полковників Колпака, Миклашевського, Кисіля, Гонти, обозних Василя та Стефана Родзянки.

Єсть ще цілих п'ятнадцять портретів так званого Мамає. Мамає був запорожський козак половини XVIII століття і уславився тим, що скрізь, де тільки міг, губив усіх, хто не був козаком, або мужиком, особливо ненавидів дуків, він усе нагробоване добро роздавав бідним людям. Після того як пани спіймали Мамає і скарали його, з'явився другий козак Харченко, який, користуючись славетним іменням свого попередника, теж назвався Мамаєм і довго робив те ж, що робив і справжній Мамає.

Через те портрети Мамаїв широко були розповсюджені, до одного Мамає додавалось ще кілька козаків; малювався степ,

¹⁾ Три аршини заввишки і два завширшки.

товсте, велике та гілясте дерево; на гільці дерева порохівниця; до дерева прив'язана коняка; тут же коло дерева, на землі, сидить Мамай і грає на кобзі, перед ним пляшка горілки і чарка-корячок, або ж михайлик, а в самому низу картини ще й вірші:

«Се козак запорожський,
Ні об чим не туже:
Як люлька є й тютюнець,
То йому й байдуже.
Він тільки те й знає:
Коли не п'є, так воші б'є,
А все не гуляє».

На де-яких картинах вірші довгі, складні й дуже сміхотворні. Серед самої кімнати в запорожському відділі стоять дуже гарні, арабського виробу скрині, оздоблені перламутрами та слоновою кісткою, з яких дуже штучно та красовито пороблені сонце, зорі, ялинові шишки, високі вазони і в вазонах роскішні квітки.

Велике диво в запорожському відділі—це ще люльки козацькі; їх тут не десятки, а цілі сотні. І череп'яні, і пенкові, і сталеві і слонової кости, оброблені золотом, сріблом, міддю, обсажені каміннями самоцитами, склом ріжнього цвіту, іноді з короткими чубуками, а іноді з чубуками три аршини завдовжки.

Єсть і тавлінки для табаку та ще й з датами різних років XVIII століття. Не одною тільки люлькою утішався запорожець: де-які і тютюн курили і табаку вживали. «Ріжок (набитий табаком) мозок прочищає, а люлька душу звеселяє»—казали в таким разі запорожці.

Теж немало втіху находили запорожці і в горілці. А ось і штоп горілки, викопаний в могилі запорожця. Штоп давнього виробу темно-зеленого скла, був запечатаний смолою, під штопом лежала мідна монета 1736 року. Для проби із штопа улило було одну чарку,—горілка дуже смашна, дуже кріпенна.

Перелічити усе добро, яке виставлене в запорожському відділі, дуже трудно. Одно тільки можна сказати, що історик Запоріжжя ні в якому іншому музеї не знайде стільки козацького добра, як в Катеринославському Народньому Музеї.

В Церковному відділі теж дуже трудно перелічити усе те, що в ньому є. Одних церковних чаш більш дев'яноста, євангелій більше ста.

Єсть велике євангеліє, яке важить пуд і п'ятнадцять фунтів; воно надруковане в Москві, в 1745 році, оправлено в срібну оправу, густо через огонь позолочену і прикрашену роскішними емальми та камінними самоцвітами, офіроване в запорожську церкву с. Романкова запорожським козаком Савкою Соломкою.

Рядом з таким великим євангелієм лежить євангеліє звичайного розміру, та тільки воно не друковане, а рукописне помічене 1592 роком. Це так зване учительне євангеліє;

до нього ще прикладено апокрифи про богородицю та Миколу чудотворця; в ньому багато і окремих слів і цілих виразів українських і через те воно дуже корисне для кожного лексикографа, а найбільш українського. Його розглядав і ним користувався відомий російський учений, славист, академик В. М. Перетц.

Белике вражіння робить катапетасма, цеб-то шовкова завіса на царські врата, з трьома величезними і показними фігурами Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого. Усі постаті на завісі написані олійними фарбами і зроблені з обох боків, через що їх бачили і ті, які стояли в середині церкви, і ті, які були у вівтарі. Завісою дуже був захоплений відомий російський професор А. В. Прахов, великий знавець церковної старовини, який доводив, що він ніде не бачив такої завіси за все своє життя.

Чимало єсть також і образів, які звертають на себе увагу кожного одвідача музею.

Тут же ікона Євстафія Плакиди в великих оленячих рогах замість звичайних рямців. Про Євстафія Плакиду існує така легенда: пішов він у ліс на полювання, довго в лісі полював, нарешті заблудився і ніяк не міг вибратись з густого та великого лісу. Знесилений од голоду, він упав навколяшки і почав гаряче молитися Богу. Бог почув його молитву, послав йому оленя і той олень, з хрестом між рогами, вивів ловця з лісу, після чого Євстафій Плакида, римський вояка, не будучи християнином, прийняв христову віру. Запорожці написали образ святого Євстафія і, замість рямців, вставили його в великі оленячі роги у купі з головою оленя. Цей образ висів на іконостасі в церкві села Зеленого, і звався у селян «рогатий бог». Єсть ще й такий образ: намальована на холсті зовсім нагая жінка з довгим волоссям; перед нею стоїть обернувшись спиною, в широченних червоного кармазину шароварах, з чуприною на голові, запорожець; він підняв угору очі й каже: «Не введи мене во искушеніє, но избави мене от лукавого».

Супроти цієї ікони висить ікона на великому холсті: «Вінчання богоматері», з одного боку богоматері стоїть архангел Михаїл, а з другого—Варвара великомучениця, яка писана з цариці Катерини. Св. Варвара—точнісінько тобі цариця Катерина, горда, велична, пишна.

Ця ікона із походної церкви, яка слідувала за царицею Катериною, коли вона з Київа приїздила до Катеринославу в 1787 році, а з Катеринославу удалась до Криму, після чого повернула назад до Полтави, Харкова, Москви й Петрограду.

Повертаючись назад, цариця подарувала увесь іконостас своєї походної церкви гр. П. Завадському, де він і зберігся в церкві с. Паньки, Новомосковського повіту Катеринославо-ської губ. Усі образи для цієї церкви писав відомий художник Левко Боровиковський. Не так давно місцевий священник Микола

Аврамов підмалював увесь цей іконостас і згубив його на віки, опріч трьох ікон, які ще не були підправлені і попали до міста Катеринославу в музей.

Серед інших ікон звертає увагу ікона народження богоматері, чудового італійського письма XVII віку. По техніці, по композиції та по яркості красок—це дуже хороша та дорога картина.

В етнографічному відділі—одежа, обув'я, усяка домовна манастир, цеб-то: миски, ложки, кочерги, чаплії, заслінки, скрині; потім різна струментация шевців, ткачів, ковалів, шапувалів, далі вози, плуги, борони; опріч того, неводи, риболовні сітки, рогелі, хватки, верші. Усе те, що треба для селянина, і чи той селянин українець, росіянин, німець, болгарин, волох, грек, усе те більш-менш зібрано по губернії і виставлено в музеї.

В де-яких селах Катеринославщини дівчата та молодіці здавна та тепер розмальовували й розмальовують у себе сухими фарбами коміни, сволоки, слухові вікна, скрині і таке інше. Розмальовка робилася дуже ярко, цвітисто і складно,—найбільше квітки, трава, деревце, рідко птах, або чоловік. І це є справжня народня художня творчість. Таких малюнків зібрано в музеї до тисячи. На це ще, оскільки відомо, ніхто із українських етнографів не звертав уваги і не збирав такого матеріалу. Тільки незадовго до війни приїздив з Петрограду до Катеринослава відомий український етнограф професор Х. К. Вовк і здивований тим, що він побачив в місцевому музеї, вивіз і собі для був. столичного Музею Олександра III-го декілька зразків такого малювання.

Тут же багато виставлено глиняних, полив'яних та розмальованих мисок, полумисок, глечиків та кухликів.

Коло цього посуду, виставлений український весільний стіл, на якому лежать коровай, лежине, шишки, а зверху його уткнуте у глечик з пшеницею ще й гільце або вільце, без якого не буває ніякого весілля.

А далі од весільного столу—там ціле зібрання писанок з різним орнаментом: бочоночки, ялинки, грабельки, гарбузачий цвіт, сорок вісім клипців, баранячі роги, стрючки, повна рожа, качині шийки, зізда, заячі вушка і таке інше.

Писанки—це теж дуже кошковий і цікавий матеріал для того, хто інтересується чисто народньою художньою творчістю. Це надзвичайний продукт народньої творчости, яка розповсюджена скрізь, де живуть слов'яне. Коли пильно додивляєшся до малюнків на цих писанках, то мимоволі будеш уражений і правильністю, і художністю, й великою різноманітністю мотивів, які часто мають свій початок в дуже давні дохристиянські часи.

Орнаментика писанок, яка виникла із художніх потреб чоловіка, звернула на себе увагу різних учених, українських, російських та чужоземних археологів та етнографів¹⁾, які

¹⁾ Українські та російські—Сумцов, Вовк, почасти Косач, Литвинова, чужоземні—Вольский, Ванкель.

написали про те де-кілька коштовних дослідів, а проте ті досліди ще далеко не останнє слово науки про писанки.

В природничому відділі—рослина і живина, чи, як там кажуть, флора й фауна місцевого краю. Тут і звірі, і птацтво, і гади, і комахи. Єсть сім'я вовків, дикі коти, дикі кози, лисиці, зайці, бабаки, харсуні, видри, ласки і другі.

Із птацтва—дрохви, орли степові, орли-грифи, орлани, баби-птиці, колпиці, лебеді, павичі, качки, журавлі, стрепети, пугачі, круки. Опріч того, безліч усякої дрібноти—соловейки, синички, сплюшки, жайворонки, посмітниці й інші.

Із гадів—чорні гадюки, сірі гадюки, ужаки, полози, жовто-брюхи. Єсть один жовтобрюх трохи не три аршини завдовжки, якого піймали у дніпрових плавнях, де річка Підпільня і де коло берега річки була остання, так звана, Нова Запорозьська Січа.

Єсть і всякі павуки, наприклад: кара-курт, цеб-то чорний павук, або вовк-павук, невеличкий, чорний, лиснучий, як тая dospila тернина, а в тім дуже страшний і згубний: од нього гинули цілі стада скоту. На щастя він з'являється в степу, не що літа, а через десять, п'ятнадцять років, періодично.

Усі ті звірі, усі птахи, гадюки, комахи виставлені в музеї не по казенному, як звичайно, одно за одним, порода за породою, а так, як вони живуть в своїй природній обставі—в лісі, в траві, в норі, в дуплі дерева, на гілках дерева, на скелі, в річках, озерах.

І вся та обстава коло звіря, чи птиці, а чи гадюки зроблена не тільки гарно, а певно, артистично рукою талановитого, щирого, безутомного, тепер уже умерлого, а проте на віки незабутнього співробітника музею, М. І. Підосинникова.

В архівному відділі—багато різного архівного матеріалу, тільки він не з так давніх часів—XVII, XVIII і початку XIX століття. Цей матеріал ще жде своєї розбірки і свого опису і через те спинятися на ньому і казати про те, яку він має вартість, ще передчасно.

Катеринослав
1923 р. 12-V.